

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

2021 | 4

Kleur bekennen

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

Kleur bekennen

Over de publieke rol van de theologie

THEMAREDACTIE: ERIC LUIJTEN

INHOUD

T H E M A

- 2 Inleiding
Kleur bekennen
ERIC LUIJTEN
- 5 Pleidooi voor een theologische visie op geestelijke verzorging
ERIK BORGMAN
- 15 Theologie of religiewetenschap, een vals dilemma
HANS SCHILDERMAN
- 27 Geestelijke verzorging aan huis
GUIDO SCHÜRMANN
- 37 Theologische kritiek van de geleefde religie
JAN MARTEN PRAAMSMA
- 45 Humanistisch geestelijk verzorgers en dialogische professionaliteit
GABY JACOBS
- 55 Interview met hoogleraar Bestuurskunde Wim van de Donk
'Theologen, laat zien wat je kunt'
JULIËTTE VAN DEURSEN-VREEBURG

E X T R A

- 80 Dubbelinterview
Een nieuwe horizon voor *Handelingen*
Hans Schilderman en Ciska Stark kijken achterom én vooruit!
FRANCISCA FOLKERTSMA - TOM LORMANS

JAARGANG 48 • 2021 | 4 • WWW.HANDELINGEN.COM

Handelingen levert een waardevolle bijdrage aan het professionele handelen van pastores, geestelijk verzorgers en andere betrokken academici, die de reflectie op de religieuze en levensbeschouwelijke aspecten van hun eigen beroepspraktijk willen verdiepen. *Handelingen* wil enthousiaste professionals een inhoudelijke oriëntatie bieden voor hun omgang met kerkleden, cliënten of personeel op terreinen van geloof, spiritualiteit, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming.

Redactie

dr. Jorge Castillo Guerra, prof.dr. Monique van Dijk-Groeneboer, drs. Harry Harmsen (webredacteur), Tom Lormans MA, dr. Eric Luijten, dr. Erica Meijers, drs. René Rosmolen (beeldredacteur), dr. Hans Schaeffer, prof.dr. Hans Schilderman (hoofdredacteur), dr. Ciska Stark, dr. Theo van der Zee

Redactiesecretariaat

Francisca Folkertsma-Huizer MA
Dick Ketstraat 79
6717 NZ Ede T 0318 701054
redactiesecretariaat@handelingen.com

Eindredactie

Mariëke van der Giessen-van Velzen | Redactie.AMG (Zoetermeer)

Vormgeving

Frank de Wit (Zwolle)

Foto's

Omslag en binnenwerk: René Rosmolen

Uitgave, administratie en

advertentie-exploitatie

KokBoekencentrum
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
T 088 700 2780 (9.00-12.00 uur)
E handelingen@kokboekencentrum.nl

Abonnementen

Handelingen verschijnt viermaal per jaar. De jaargang loopt parallel met het kalenderjaar. De prijs van een jaarabonnement bij automatische incasso (voor een factuur betaalt u € 1,- toeslag) bedraagt in Nederland € 51,95; studentenabonnement € 27,50 (na inzending fotokopie collegekaart; abonnement buitenland € 68,65. Los nummer € 16,00 (excl. € 1,50 porto), te bestellen via www.handelingen.com. Een proefabonnement voor 2 nummers kost € 19,50. Een abonnement kan elk gewenst moment ingaan. Na het eerste jaar wordt het abonnement automatisch omgezet in een abonnement voor onbepaalde tijd met een opzegtermijn van drie maanden.

CBB

Dit tijdschrift wordt voor visueel gehandicapten uitgegeven op Daisy-cd-rom en/of in braille, grootletter of via de Elektronische Postbus. Informatie en opgave: Christelijke Bibliotheek voor Blinden en Slechtzienden Postbus 131, 3850 AC Ermelo T 0341 56 54 77 E klantenservice@cbb.nl

ISSN 0165-5411

© 2021 Uitgeverij KokBoekencentrum, Utrecht, Onderdeel VBK|Media

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgeverij KokBoekencentrum vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit tijdschrift is daarom gebruikgemaakt van papier waar- van het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

EN VERDER:

Aan de lezer | 1
Tips bij het thema | 13, 35
In beeld | 62
De scriptie I en II | 65, 69
Trendbericht | 73
Actueel | 44, 72, 88

Omslag voor: Henk Helmantel, 'Nieuw Leven II'

Daar doen we het voor!

Het afgelopen anderhalf jaar lag de campus er verlaten en desolaat bij. Een kale vlakte stenen met ergens een verdwaalde medewerker. Thuisblijven tijdens de lockdown was immers het devies. Ieder tuurde in het eigen huis van bewaring door het sleutelgat van het Zoom-cameraatje of hield dat vanwege privacy-redenen ook maar dicht. Sociale horror. Niet dat het doorstuderen de meeste studenten slecht afging. Uit onderzoek blijkt dat de studievoortgang door de coronacrisis wellicht gediend was. Ook medewerkers konden vaak slagvaardiger werken. Echter, plezieriger wordt het niet wanneer de lust van ‘social talk’ en het toeval van ontmoetingen per decreet uitgesloten worden. Gelukkig zien we elkaar weer vaker in levenden lijve en gaandeweg neemt ook het universitaire leven weer de normale gang.

Tot het academische leven behoort discussie, en nergens gebeurt dat met zoveel overtuiging als in de theologie, zo lijkt het. Vanaf de eerste dag dat ik student werd heb ik aan die discussies deelgenomen: over het lijden en de dood; de eschatologie en de Godsvraag; de sacramentologie en het kerkelijk ambt; de spiritualiteit en de mystiek. Het is een van de redenen waarom theologie weer mijn studiekeuze zou worden als ik opnieuw in de collegebanken zou gaan zitten. Het is simpelweg de meest vormende studie, vanwege haar spanwijdte tussen uit het leven gegrepen thema's en exotische speculaties. Ik kan niet goed meer zonder die vrijheid in het denken.

Toch is de theologie niet meer die van mijn studententijd. En dat ligt niet aan de theologie, maar aan haar context waarin ze wereldvreemd lijkt te worden. Haar begrippenapparaat resoneert niet meer in de taal, haar referentienetwerk van kerken en geloofsgemeenschappen vergrijst, en haar academische status wordt betwist. Dat is juist geen reden om te zwijgen, maar een motief om de status van de theologie bij te stellen. Dat doen we in deze editie van *Handelingen* in gesprek met de religiewetenschap als discipline en de geestelijke verzorging als exemplarisch beroepenveld. Daarmee sluiten we ook een hoofdstuk af, waarbij *Handelingen* van uitgever gaat wisselen. U leest er achterin in dit blad over. Maar we gaan wel verder: praktisch, wetenschappelijk en agenderend. Daar doen we het voor!

Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoofdredacteur van *Handelingen* en hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.
E h.schilderman@ftr.ru.nl

Kleur bekennen

Over de publieke rol van de theologie

*Aan een op de duizend gesprekken
neemt ze deel,
maar zelfs dat is niet zeker,
want ze zwijgt liever.*

WISLAWA SZYMBORSKA¹

De aanleiding voor dit nummer over de publieke rol van de theologie is een interview door Tom Lormans met Erik Borgman in *Handelingen* 2020/2, waarin de laatste zich de vraag stelt in welke mate de theologie zich moet aanpassen aan wat in een seculiere samenleving in de publieke ruimte gezegd kan worden.

Volgens Borgman hebben de opleidingen tot geestelijk verzorger de oren te veel laten hangen naar wat ze dachten dat de samenleving van hen vroeg. Het eigene van de geestelijk verzorger gaat verloren door de beweging weg van het kerkelijke instituut naar seculiere instituties zoals bijvoorbeeld het ziekenhuis. Als gevolg hiervan ‘verreligiewetenschappelijk’ de theologie. Zijn stelling: ‘Theologie moet publiek zijn, maar wel precies als theologie’.

De uitspraken van Borgman hebben sinds dit interview niets aan actualiteit ingeboet. Met de opkomst van het nieuwe werkveld van de geestelijke verzorging in de thuissituatie zijn diens vragen alleen maar urgenter geworden. Het gaat om immers om een nieuw werkterrein voor geestelijk verzorgers, betaald door de overheid, met de strikte eis dat de scheiding tussen

kerk en staat gerespecteerd wordt. Maar terwijl de maatschappelijke relevantie van het beroep van geestelijke verzorger met deze ontwikkeling duidelijk lijkt toe te nemen, rijst de vraag wat het betekent dat (confessioneel gekleurde) theologieopleidingen geestelijk verzorgers opleiden voor dit werkveld.

Dit themanummer gaat met een aantal artikelen in op deze vragen. In het openingsartikel werkt Borgman zijn uitspraken uit het interview verder uit en benadrukt hij dat in de geestelijke verzorging naar de mens moet worden gekeken als iemand met een ziel, en niet als een consument met behoeften.

Waar Borgman pleit voor theologie, kiest Hans Schilderman in zijn artikel nadrukkelijk voor de religiewetenschappen. Daarmee wordt het debat op scherp gezet. Zijn de confessioneel gekleurde theologieopleidingen een residu uit een verleden waarin de samenleving verzuild was, zoals Schilderman lijkt te suggereren, en hebben ze met de ontzuiling hun bestaansrecht min of meer verloren? Of zijn zij, zoals Borgman bepleit, juist als *theologie*-opleidingen bij uitstek in staat de ziel ter sprake te laten komen?

In de daarop volgende drie artikelen wordt dat debat niet met zoveel woorden gevoerd, maar ze laten wel zien hoe confessionele of levensbeschouwelijke kleur een rol speelt in achtereenvolgens het werkveld van de geestelijke verzorging thuis, de hbo-theologieopleidingen en de opleiding tot geestelijk verzorger van de Universiteit van Humanistiek.

Guido Schürmann beschrijft als coördinator van de geestelijke verzorging thuis de achtergrond, organisatie en inhoud van dit nieuwe werkterrein. Tijd, luisterbereidheid, reflectie en spiritualiteit kenmerken de eigenheid van de geestelijk verzorger. De laatste, spiritualiteit, is volgens de auteur altijd aanwezig en speelt ook bijna altijd een rol. Menig gesprek begint met de vraag van de cliënt 'waar de geestelijk verzorger van is'. De levensbeschouwelijke kleur van de geestelijk verzorger doet er, met andere woorden, toe.

De vragen naar het bestaansrecht van de theologie zijn in het bijzonder relevant voor de hbo-instellingen die opleiden tot functies in pastoraat en geestelijke verzorging, en die alle confessioneel gekleurde theologieopleidingen aanbieden. Deze hebben zich als geaccrediteerde beroepsopleidingen te verhouden tot een samenleving, waarin de beroepen waartoe zij opleidingen in hoog tempo veranderen. Praktijkgericht onderzoek naar deze veranderingen is voor hen van levensbelang, willen ze ook in de toekomst hun publieke rol kunnen blijven spelen.

Jan-Marten Praamsma zoomt in zijn artikel, aan de hand van onder meer het onderzoek van de hbo-lectoraten van de afgelopen jaren, in op de crisis van de praktische theologie, waar de spanning tussen 'de eigen normativiteit' van een geseculariseerde samenleving en de eigenheid van de theologie het sterkst wordt gevoeld.

Dat de Universiteit van Humanistiek in de persoon van Gaby Jacobs een bijdrage levert, lijkt wellicht op het eerste gezicht vreemd voor een themanummer over de publieke rol van de theologie. Zij laat echter zien dat binnen de humanistisch geestelijke verzorging de crisis als gevolg van de professionalisering van het beroep van geestelijk verzorger evenzeer speelt en dat daarbij de humanistische kleur net zozeer in het geding is als de christelijk-confessionele kleur van de theologieopleidingen.

Noot

¹ Deze strofe uit het gedicht 'Enige woorden over de ziel' staat in: Wisława Szymborski, *Einde en Begin. Verzamelde gedichten*. Uit het Pools vertaald door Gerard Rasch. Amsterdam: Meulenhoff 2007, p. 322.

Eric (dr. F.G.B.) Luijten is adjunct-directeur en docent Systematische Theologie aan Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing. E.e.luijten@fontys.nl

Pleidooi voor een theologische visie op geestelijke verzorging

‘Wat immers baat het de mens om de hele wereld te winnen, maar schade te lijden aan zijn ziel?’

MARCUS 8,36

De opleidingen tot geestelijk verzorger hebben de oren te veel laten hangen naar wat ze dachten dat de samenleving van hen vroeg, stelde Erik Borgman in een interview in *Handelingen* 2020/2. In dit artikel werkt hij dit uit en hij benadrukt dat in de geestelijke verzorging naar de mens moet worden gekeken als iemand met een ziel, en niet als een consument met behoeften.

Bredere bedding

Mijn eerste bijdrage over de geestelijke verzorging in de gezondheidszorg ging over het belang van de zogenoemde zendende instantie (Borgman 2001). De ontwikkeling naar geestelijke verzorging als zelfstandige professie was al eerder ingezet en de vraag of de kerken en het Humanistisch Verbond nog wel de juiste instanties waren om het werk van geestelijk verzorgers te dragen en te legitimeren, speelde flink. Ik verdedigde het belang van de zending onder meer met het argument dat een geestelijk verzorger een bredere bedding nodig heeft dan de instelling waarbinnen zij of hij werkt, ook breder dan van de zorg als sector.

Sindsdien is het verlangen van geestelijk verzorgers naar een duidelijke positie binnen de instelling waarin zij werkzaam zijn, alleen maar

verder gegroeid en worden er bij het belang van een zendende instantie steeds meer vragen gesteld. Geestelijk verzorgers worden gedreven door een diep verlangen patiënten van dienst te zijn en te helpen tijdens de confrontatie met ziekte, met de mogelijke beperkingen die daarbij horen en met het zicht op de dood.

Omdat veel patiënten en cliënten geen structurele verbinding hebben met een kerk of levensbeschouwelijke gemeenschap, is de geestelijke verzorging zich hierbij sterk gaan richten op hun persoonlijk zingevingssysteem. Waar gelooft deze mens in en hoe kan gestimuleerd worden dat dit centraal blijft staan; hoe kan zij of hij daarbij ondersteund worden onder de ingrijpende veranderingen?

Ik ben natuurlijk niet de enige of de eerste die deze beweging ‘van zielzorg naar counseling’ waarneemt, in het pastoraat in het algemeen en in de geestelijke verzorging in het bijzonder (vgl. bijv. Holifield 1983; zie ook Nauer 2015). Toch

< Anoniem, ‘Corpus’, Museum Catharijneconvent, Utrecht

denk ik dat deze nog altijd te weinig bereflecteerd wordt. En zeker te weinig gecontesteerd.

Klant met behoeften?

Laat ik het persoonlijk maken. Toen ik voor het eerst een geestelijk verzorger de noodzaak hoorde bepleiten om te bieden wat de pastoraat aangeeft nodig te hebben en dat een geestelijk verzorger daarom rituele repertoires uit verschillende tradities paraat behoort te hebben, reageerde ik daar heftig op. Ik beet hem bijna toe dat ik hoopte dat wanneer ik in het ziekenhuis zou liggen en er een pastor zou komen die mij vroeg of ik de rozenkrans wilde bidden of boeddhistisch wilde mediteren, mij dan nog de kracht gegeven zou worden om te roepen: opgedonderd!

Het feit dat ik gezien en benaderd zou worden als een klant met behoeften, is wat mij betreft in strijd met het verlangen serieus genomen te worden. Ik wil iemand ontmoeten die gelooft dat ik een ziel heb en er niet vanuit gaat dat ik besta uit behoeften die moeten worden vervuld om mij een gevoel van comfort te geven. Dit laatste maakt mij misschien een beter en tevredener patiënt, maar daar ben ik niet op uit.

Dat er in de zorgsector naar mijn lichaam gekeken wordt alsof het een machine is, vind ik al behoorlijk ongemakkelijk, maar ik begrijp dat dit nodig kan zijn. Maar ik moet er geregeld aan herinnerd worden dat ik iets anders ben dan een lichaam waaraan gesleuteld wordt. Mijn Mariadevotie en mijn rozenkransgebed zijn een uitdrukking van, een herinnering aan en een activering van het geloof dat ik ook in mijn diepste moeilijkheden niet aan mijzelf

bent overgeleverd. Maria's 'barmhartige ogen' – in de woorden van het *Salve Regina* – rusten op mij, ook als ik van angst niet weet waar ik het zoeken moet.

Het bidden van de rozenkrans is geen manier om mij rustig te maken, ook al kan neurologisch onderzoek nog zo onomstotelijk aantonen dat het mij feitelijk rustig maakt. Het bidden van de rozenkrans herinnert mij er in mijn onrust en mijn angst aan dat ik meer ben dan die onrust of angst. Zelfs als de dokter het verprutst of de pijn ondraaglijk wordt, ben ik uiteindelijk in goede handen. Overigens realiseer ik mij dat mediteren in de boeddhistische traditie een vergelijkbare betekenis kan hebben (vgl. Vandekerckhove 2010). Mijn verzet richt zich tegen klantgerichtheid en komt niet voort uit religieuze eenkennigheid.

Niet vrij van inmenging

Wat door godsdienstsociologen vaak gezien wordt als ont-institutionalisering van de religie, is eerder een re-institutionalisering. De ene institutie verliest en de ander wint aan invloed. Dat mensen hun reserves ventileren tegenover wat zij zien als de kerkelijke vormgeving van religiositeit en zeggen daar weinig waarde aan te hechten, is inmiddels algemeen bekend. Maar het verhaal dat zij daarover vertellen valt niet samen met wat zich aan en in hen voltrekt. Alleen al het feit dat steeds opnieuw met religieuze instituties gepolemiseerd wordt, wijst op iets heel anders dan op het feit dat onze samenleving er werkelijk los van zou zijn.

Ook wat zij zeggen te geloven, distilleren hedendaagse mensen niet zonder meer uit hun eigen ervaring, hoezeer ze daar misschien ook

zelf van overtuigd zijn. Ze ontleen het meestal niet meer aan de zondagse prediking of aan op verkondiging of evangelisatie gerichte massamedia. In plaats daarvan drukken zij zich uit in het therapeutische en vaak consumentistische zingevingsjargon waarvan onze samenleving doortrokken is.

Niet de dominee of de pastoor, maar de reclame leert ons wie wij zijn en hoe wij daaraan het beste vorm kunnen geven. Niet op catechisatie, maar als onderdeel van een opleiding tot professional leren wij hoe wij geacht worden ons te gedragen en hoe wij geacht worden verantwoordelijkheid te nemen. Zelfs hoe wij geacht worden te ervaren dat het leven meer is dan zich inspannen en presteren, leren wij in onze cultuur in samenhang met en met het oog op dat inspannen en presteren.

Het wordt zo ook zelf gemakkelijk een inspanning en een prestatie. Dat geloof in de drie-ene God een manier is om duidelijk te maken dat het leven hoe dan ook zinvol is, daarvan zijn in onze samenleving niet veel mensen overtuigd. Maar dat een door de media aangewakkerde oranjekoorts goed is om ons over de trauma's van de coronaperiode heen kan helpen, wordt alom als vanzelfsprekend beschouwd.

Het op de achtergrond of geheel buiten beeld geraken van een kerk in het leven van veel mensen, maakt hun religiositeit of spiritualiteit niet vrij van inmenging. Religiositeit wordt voortdurend beoordeeld. Hoewel de Nederlandse grondwet vrijheid van godsdienst garandeert, is het voor velen zeer de vraag of godsdienst eigenlijk wel moet worden vrijgelaten.

Cultureel gesproken geldt het als evident dat God alleen bestaat voor wie in Hem geloven. Bijbels gesproken is het echter een grondovertuiging dat God ook handelt door middel van ongelovigen en ook Heer is over volken die andere goden willen dienen. Toch vinden maar weinigen het in Nederland vanzelfsprekend dat de reserve van de christelijke traditie tegenover een oordeel over de waardigheid van een leven, ook als dit het eigen leven betreft, betekenis moet hebben in de wetgeving rond euthanasie. Religie geldt als particulier en volgens onze samenleving gedraagt goede religie zich daarnaar.

Belangrijk tegenwicht

Dat een geestelijke verzorger geen kerkelijke binding heeft, betekent niet dat zij of hij niet langer zou functioneren dankzij een institutie. Er zou helemaal geen geestelijke verzorging als werksoort zijn, en dus geen geestelijk verzorger, zonder de zorgsector die ze te werk stelt. (Zeker, er is ook geestelijke verzorging in de gevangenis en de krijgsmacht, maar die ontwikkelt zich anders dan in de gezondheidszorg; ik laat deze vormen hier voor de overzichtelijkheid buiten beschouwing).

De reden om in de gezondheidszorg geestelijk verzorgers aan te stellen was ooit de vrijheid van godsdienst en het recht dat zorgbehoeftigen hebben om te worden ondersteund in het leven van hun religiositeit. Dat is echter fundamenteel veranderd. Inmiddels is de reden voor instellingen voor gezondheidszorg om geestelijk verzorging te bieden verschoven naar de overtuiging dat 'zingeving' een belangrijke rol speelt in het vermogen om te gaan met tegenslag en moeilijkheden, waaronder ziekte.

Vooral de beweging naar de zogenoemde ‘positieve gezondheid’, waar gezondheid niet wordt gezien als het ontbreken van kwalen of handicaps, maar als het op productieve manier kunnen omgaan met de spanning tussen verlangens en mogelijkheden op lichamelijk gebied – maakt duidelijk dat de ervaring dat het leven zinvol en de moeite waard is, een belangrijk tegenwicht is tegen de negatieve gevolgen van kwalen en lichamelijke ongemakken.

Nu kan het belang van dit inzicht moeilijk worden overschat. Het maakt het mogelijk ook een leven met ziekte, pijn en handicaps te zien als een onder bepaalde voorwaarden goed leven. Het gevaar bestaat echter dat het met alle kracht bestrijden van ziekte, pijn en elke hapering van lichamelijke functies wordt vervangen door het met alle kracht bestrijden van alles wat maar enigszins lijkt op existentiële nood. Die wordt dan gezien als de ultieme kwaal.

In dit verband is het zeer significant dat het gelukt is ook extramurale geestelijke verzorging gefinancierd te krijgen. Waar de Nederlandse overheid doorgaans terughoudend is om met kerken en andere expliciet religieuze instanties samen te werken, zeker waar het gaat om hun specifiek religieuze aanbod, daar vindt ze nu dat mensen een equivalent nodig hebben van wat de kerken pastoraat noemen. Maar – en dat is het punt – niet met het oog op hun zielenheil, maar met het oog op het (over)leven onder de eisen die de hedendaagse samenleving aan hen stelt. Zo blijft hun verlangen in stand zo veel mogelijk deel te zijn van de samenleving en er naar vermogen aan bij te dragen. Deze inzet is niet alleen allesbehalve neutraal, het valt ook

niet zomaar te harmoniëren met de inzet die het pastoraat in de christelijke traditie vanouds heeft.

Theologisch gesproken dient pastoraat ertoe om mensen eraan te herinneren dat – om het met de apostel Paulus te zeggen – hun lichaam onder alle omstandigheden een tempel is van de heilige Geest (1 Korinte 6,20). Dit betekent een fundamentele reserve tegen alle vormen van functionalistisch gebruik van het lichaam en het menselijk leven. Ons leven en onze lijven dienen nergens toe. Zij zijn er om op hun manier tot bloei te komen en naarmate een samenleving daaraan bijdraagt is zij christelijke gesproken een goede samenleving. Het is dus *niet* andersom! Onze levens zijn *niet* goed in de mate waarin zij bijdragen aan welke als optimaal of ideaal beschouwde samenleving dan ook!

Hernieuwde zielzorg

Daarom behoort het volgens mij theologisch gesproken tot de verantwoordelijkheid van de geestelijke verzorger dat – om het opnieuw met Paulus te zeggen – de ledematen van mensen ‘niet als werktuigen van ongerechtigheid in dienst van de zonde’ worden gesteld (Romeinen 6,13).

Om concreet te worden: mensen met *burn-out* mogen niet worden opgelapt, zodat zij in de toekomst verdergaan met hun zelfuitbuiting, maar nu met prudente inachtneming van de grens die zij eerder overschreden zodat zij bezweken zijn. Het protest van het lichaam tegen wat de cultuur ervan eist, en van de G/geest tegen de normen en de eisen waar de samenleving hem in gevangen zet, zou moeten leiden

- *Dat geestelijke verzorging zo sterk op psychologische counseling is gaan lijken, is alleen daarom al theologisch gezien alarmerend.*

tot hernieuwde zielzorg in de volle zin van het woord. Dat wil zeggen: tot ondersteuning van de ziel om van zelfuitbuiting tot zelfzorg te komen, tot een omgang die het verlangen centraal stelt naar goed leven. De theologische traditie noemt dit 'heil'.

Geestelijke verzorging is theologisch gesproken inzet voor het heil van zielen. Dit is een theologische visie, want zowel de categorie 'ziel' als de categorie 'heil' hebben hier een theologische betekenis.

De ziel is de mysterieuze instantie die mensen tot beeld van God maakt en er zo voor zorgt dat wat zij zichzelf en anderen ook aandoen, zij een intrinsieke waardigheid in zich dragen waaraan wij eerbied verschuldigd zijn.

Het theologische begrip 'ziel' laat zich dus niet reduceren tot filosofische of menswetenschappelijke theorieën. Zij is noch de platoonse *nous*, noch de aristotelische *psuchè*, noch het freudiaanse onderbewuste – om alleen deze drie maar te noemen. Ze valt al helemaal niet samen met dat aspect van het mens-zijn dat de moderne psychologie in kaart brengt. Dat geestelijke verzorging zo sterk op psychologische *counseling* is gaan lijken, is alleen daarom al theologisch gezien alarmerend.

Collectieve taak

Heil is de herkenning dat het leven is zoals het moet zijn, de overtuiging dat het aan zijn

bedoelingen beantwoordt. Dit is niet hetzelfde als geluk in de zin van welbevinden, of als de ervaring goed in je vel te zitten, in staat te zijn te realiseren waar je je voor inzet en ervoor te zorgen dat je behoeften worden bevredigd. Deze zaken kunnen allemaal deel uitmaken van heil, maar theologisch betekent heil dat het leven overeenkomt met Gods bedoelingen.

Dat dit niet altijd overeenkomt met een prettig en comfortabel bestaan, meet met name de apostel Paulus in zijn brieven op verschillende plaatsen breed uit. In een bekende passage schrijft hij ervan overtuigd te zijn een boodschap van volkomen vervulling bij zich te dragen, maar 'in aarden vaten'. Dat heeft als consequentie dat zijn leven eerder van het tegendeel lijkt te getuigen:

'Van alle kanten worden wij belaagd maar we zitten niet in het nauw; we zijn radeloos maar niet ten einde raad; we worden opgejaagd maar niet in de steek gelaten; neergeveld maar niet gedood. Altijd dragen wij het sterven van Jezus in ons lichaam mee, opdat ook het leven van Jezus zich in ons lichaam openbaart. Voortdurend worden wij tijdens ons leven aan de dood uitgeleverd omwille van Jezus, opdat ook het leven van Jezus zich in ons sterfelijk bestaan openbaart.' (2 Korinte 4,8-11)

Dat het nieuwe leven dat zich in Jezus aankondigt in de logica van het oude leven lijkt op de dood, is een paradox die bij Paulus steeds opnieuw terugkomt. Ooit gaf deze logica chronisch en levenslang zieken in gelovige ogen grote waardigheid.

Natuurlijk kunnen wij niet terug naar de spiritualiteit van bijvoorbeeld Lidwina van Schiedam of naar de levensvisie die tot haar verering leidde (vgl. Caspers 2014). Maar het

door builen en zweren aangetaste lichaam van de gekruisigde Christus op het *Isenheimer Altar* van Matthias Grünewald, bedoeld om de pestlijders in het Antonieterhospitaal Gods troostende nabijheid te tonen, bevat een belangrijk tegood. Het laat zien dat juist mensen die er niet in slagen hun leven zin te geven, onze zorg en aandacht verdienen. Omdat hun leven zinvol is en het is onze collectieve taak die zin waar te nemen en te helpen aan het licht te komen.

Wat een geestelijk verzorger zou moeten zijn en zou moeten doen, dat is voor mij onovertroffen duidelijk gemaakt door de Amerikaanse jezuïet Daniel Berrigan. Berrigan (1989, 161-168) beschrijft hoe hij, terwijl hij in de jaren tachtig van de vorige eeuw in een hospice voor aidspatiënten werkt, regelmatig een jongen bezoekt van wie onduidelijk is of hij zijn aanwezigheid überhaupt opmerkt. Toch is Berrigan ervan overtuigd dat wat God ons wellicht te zeggen heeft in de aidsepidemie, zich verbergt in het zwijgen van deze Oscar.

Theologisch is het de taak van de geestelijke verzorging te ontdekken wat zich in de ervaring van ziekte en dood aan inzicht aandient. Hoe onlogisch dat ook lijkt en hoe moeilijk het ook is deze perspectieven te ontdekken.

Tragiek accepteren

Dat er in ziekte en het onvermogen om aan de eisen van het hedendaagse leven te voldoen iets waardevols te leren valt, wordt deze dagen niet allereerst binnen de kerken gesignaleerd. Met name drie uit België afkomstige psychiaters doen dit. De Leuvense Dirk De Wachter laat in zijn boek *De kunst van het ongelukkig zijn* (2019) zien dat veel mensen de overtuiging

hebben dat pech onze eigen schuld is en geluk onze eigen verdienste. Problemen worden weggedrukt om maar te kunnen blijven voldoen aan de norm die voorschrijft dat je succesvol moet zijn. De Wachter pleit ervoor om pech en tragiek te accepteren.

De Gentse Paul Verhaeghe stelt in zijn boek *Over normaliteit en andere afwijkingen* (2019) dat het gedrag dat onze samenleving ons oplegt, nog niet zo lang geleden als pathologisch werd beschouwd. We worden gedwongen tot een ziekmakende mateloosheid in wat wij doen en een ondraaglijke grenzeloosheid in onze ambitie.

De in Amsterdam werkende, maar van oorsprong ook Vlaamse Damiaan Denys toont in zijn boek *Een kleine inkijk in onze angsten* (2016) aan dat wij leven in een angstcultuur. Enerzijds proberen wij voortdurend gevaar te mijden en streven wij een onrealistische mate van veiligheid na. Anderzijds is de angst, onze fascinatie ervoor en onze gerichtheid op het bestrijden ervan datgene geworden op basis waarvan onze samenleving keuzes maakt.

In een lezing tijdens een zogenoemd Paleis-symposium georganiseerd in het Koninklijk Paleis in Amsterdam, vat Denys (2021) onze cultuur samen als ‘adembenemend’. Hij brengt onze obsessieve reactie die van de coronauitbraak een coronacrisis maakt in verband met het feit dat corona aantoonde dat wij niet zo autonoom zijn als wij geloven en recht op menen te hebben. Zou iets soortgelijks niet ook het geval zijn bij de individuele crises die mensen doormaken op het moment dat zij serieus ziek blijken? Zou de geestelijke verzorging er niet op gericht moeten zijn om mensen vanuit

- *Theologisch is het de taak van de geestelijke verzorging te ontdekken wat zich in de ervaring van ziekte en dood aan inzicht aandient.*

deze ontdekking opnieuw te leren leven, in plaats van ze te ondersteunen in pogingen haar te verdringen en verder te leven vanuit de illusie autonoom te zijn? Denys zegt het scherp:

Hoe autonoom zijn wij als de helft van de bevolking psychische klachten ontwikkelt, als één op vijf angstig is, één op zes depressief en één op tien verslaafd? En iedereen lijdt aan stress, *burn-out*, of eenzaamheid?

Hebben daarom degenen die ontdekken dat voor hen het leven volgens de heersende standaarden om welke reden dan ook onmogelijk is, niet iets te zeggen wat ons allemaal aangaat? Moeten wij ons niet aansluiten bij Daniel Berrigans overtuiging dat God bij uitstek in hen spreekt, ook al weten zij niets te zeggen. Moeten wij ons dan niet inspannen dat te achterhalen, in plaats van te proberen hun zwijgen met nieuwe zingeving te overstemmen?

Transformerend verbinden

Pepita Hesselberth en Joost de Bloois (2020) pleitten er recent voor om afzondering van de samenleving niet op te vatten als afscheid van de politiek, maar als bij uitstek een politiek gebaar. Niet alleen waar een groep gelijkgezinden zich afkeert van de rest van de samenleving die dan pervers of fundamenteel ontspoord wordt verklaard. Ook niet alleen waar het gaat

om een gedesillusioneerde afkeer door een minderheidsgroep van een samenleving die voor hen een onneembare vesting blijkt. Ook de afzondering die het gevolg is van *burn-out* en de onmogelijkheid nog langer te doen wat het meekomen in de hedendaagse samenleving vereist, is politiek.

Dat wil in dit verband zeggen: ook daar versterkt de afzondering een bestaande tegenstelling, maar verandert tegelijkertijd de termen waarin deze tegenstelling wordt begrepen. Wat de samenleving ziet als normaal en vanzelfsprekend, verschijnt voor iemand met *burn-out* als een onmogelijke en daarmee misplaatste eis. Om te overleven gaat zij of hij op zoek naar wat voor haar of hem wel aanvoelt als haalbaar en in deze zin als normaal. Ook ex-kankerpatiënten en mensen die een bijna-doodervaring hebben gehad, zien zichzelf vaak als een aparte groep met een verscherpt inzicht in wat anderen geneigd zijn gedachteloos te accepteren. Vanuit hun gedwongen afzondering verbinden zij zich op eigen voorwaarden opnieuw en op een transformerende manier.

Volgens het handboek van de *Alcoholics Anonymous* kun je pas van de drank afkomen als je je ten diepste realiseert dat je dit niet alleen kunt. Wie denkt de eigen verslaving in de hand te hebben en in staat te zijn op eigen kracht te stoppen, zal steeds opnieuw tegen het feitelijk onvermogen aanlopen. De overtuiging het zelf te kunnen en het zelf te moeten doen, is deel van de verslaving. Pas als je weet dat je – in christelijke termen: de ontwerpers van de methode van *Alcoholics Anonymous* hadden een evangelicale achtergrond – van genade leeft, zul je die genade ook toelaten en, zoals de klas-

sieke volkskatholieke uitdrukking zegt, met de genade meewerken.

Veel mensen die *burn-out* zijn of zijn vastgelopen, voelen zich niet geholpen door de reguliere zorg die weinig ruimte heeft voor afzondering en uit is op hernieuwde integratie. Immers, wat voor deze integratie nodig is, dat kunnen zij nu juist niet en daarom krijgen zij hun leven maar niet op de rails. Hun afzondering is in de lijn van Hesselberth en De Bloois te zien als een alternatieve vorm van zelfzorg.

Radicale herdefinitie

Met de term ‘zelfzorg’ zijn we bij het werk van Michel Foucault (1926-1984), waar Hesselberth en De Bloois expliciet op teruggrijpen. Foucault had eerder aangetoond hoe de moderniteit niet het tijdperk van de vrijheid was, maar juist van het disciplineren van het menselijk gedrag (Foucault 1975) en onderzocht vervolgens de specifieke manier hoe dat gebeurde in de vorm van de door hem expliciet zogenoemde ‘pastorale’ aanpak: de manier om een normatieve visie te interioriseren niet onder dwang dankzij straf, maar via gewetensvorming en het voortdurend monitoren en bijsturen van het eigen gedrag (Foucault 1976).

Zoekend naar de wortels van deze aanpak in de klassieke oudheid stuitte hij echter ook op een hele andere manier van de vormgeving van het zelf. Deze verliep niet via onderwerping aan een geïnterioriseerd normatief beeld van een authentiek en autonoom mens, maar via het ontdekken van de eigen ervaringen en het zelfstandig opbouwen van een zelf dat aan deze ervaringen beantwoordt (Foucault 1981/2).

Foucault contrasteert de antieke ‘hermeneu-

tiek van het subject’ op basis van het vrijmoedig uitspreken van ongemakkelijke waarheden (*parrèsia*) met de wijze waarop het vroege christendom deze vrijmoedigheid opvat als getuigenis van de goddelijke waarheid zoals die in Jezus Christus is geopenbaard.

Het valt ver buiten het bestek van dit artikel om gedetailleerd aan te tonen hoe en in welke zin, maar: daar valt veel op af te dingen! Juist waar het christendom met Paulus benadrukt dat ‘wij met Christus zijn gestorven’ en van daaruit ‘geloven dat wij dat wij ook met Hem zullen leven’ (Romeinen 6,8), intendeert het een radicale herdefinitie van een goed en waardevol bestaan, precies vanuit de marginalisering door lijden en schending van het lichaam.

In een samenleving die ziekte culpabiliseert, kan hernieuwde betekenis oplichten in Paulus’ uitspraak dat Jezus zich door geschonden en verworpen aan het kruis te sterven, door God voor ons tot zonde is gemaakt, ‘opdat wij door hem Gods gerechtigheid zouden worden’ (2 Korinte 5,21). Jezus maakt voor Paulus duidelijk dat het ware leven geboren wordt uit wat wordt buitengesloten, gedood en veracht. In Jezus’ eigen woorden: ‘Wie zijn leven wil behouden, zal het verliezen, maar wie het verliest, zal het vinden’ (Matteüs 10,39 en 16,25; Marcus 8,35; Lucas 9,24 en 17,33; Johannes 12,25). Met direct daar achteraan: ‘Wat immers baat het de mens om de hele wereld te winnen, maar schade te lijden aan zijn ziel?’ (Matteüs 16,26; Marcus 8,36; Lucas 9,25).

We hebben een geestelijke verzorging nodig die deze vraag steeds opnieuw stelt. Natuurlijk richt deze geestelijke verzorging zich niet alleen op christenen, maar op iedereen die zijn leven

verliest en het zo begint te vinden. In dienstbaarheid, zoals de Mensenzoon is gekomen niet 'om gediend te worden, maar om te dienen en zijn leven te geven als losprijs voor velen' (Marcus 10,45). Dus door zichzelf op het spel te zetten, niet door de veiligheid te zoeken van inbedding in de gezondheidszorg.

Literatuur

- Berrigan, D. (1989/2009). *Sorrow Built a Bridge: Friendship and AIDS*. Eugene: Wipf & Stock Publishers.
- Borgman, E. (2001). Tolk van de stille opstand van de ziel. De ambtelijke professionaliteit van de geestelijk verzorger. In: *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 5 (2001).
- Caspers, Ch. (2014). *Een bovenaardse vrouw. Zes eeuwen verering van Liduina van Schiedam*. Hilversum: Verloren.
- De Wachter, Dirk (2019). *De kunst van het ongelukkig zijn*. Leuven: LannooCampus.
- Denys, D. (2021). Waarom Corona ons doet lijden. Op <https://www.youtube.com/watch?v=srJ9tNHylh8>
- Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. (1975). *Histoire de la sexualité. I: La volonté de savoir*. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. (1981/2). *L'herméneutique du sujet: Cours au Collège de France (1981-1982)*. Paris: Seuil.
- Hesselberth, P. & Bloois, J. de (2020). Introduction: Politics of Withdrawal?. In: Pepita Hesselberth P. & Bloois, J. de (eds) (2020). *Politics of Withdrawal: Media, Arts, Theory*. London: Rowman & Littlefield Publishers, 1-12.
- Holifield, E. Brooks (1983). *A History of Pastoral Care in America: From Salvation to Self-Realization*. Nashville: Abingdon.
- Nauer, D. (2015). *Spiritual Care statt Seelsorge?* Stuttgart: Kohlhammer.
- Vandekerckhove, B. (2010). *De smaak van stilte. Hoe ik bij mezelf ben gaan wonen*. Utrecht: Ten Have.
- Verhaeghe, P. (2019). *Over normaliteit en andere afwijkingen*. Amsterdam: Prometheus.

Erik (prof.dr. E.P.N.M.) Borgman is leken-dominicaan en hoogleraar Publieke Theologie aan Tilburg University.
E e.p.n.m.borgman@tilburguniversity.edu

TIPS BIJ HET THEMA

Vanuit luthers perspectief is de Engelse vertaling van het *Habilitationschrift* van Bernd Wannenwetsch interessant. *Political Worship. Ethics for Christian Citizens* (Oxford UP, 2004) is een geleerd

betoog dat de publiek-theologische fundamenteën legt vanuit centrale noties van kerk-zijn.

Belangrijke grondlijnen hieruit zijn in het Nederlands vertaald in een bundel essays van Wannenwetsch onder de titel *Verlangen. Een theologische peiling* (Boekencentrum, 2014).

Voor wie zoekt naar een dieper liggende verbinding tussen verkondiging en de roeping van de pastor-theoloog-voorganger in de samenleving, geeft dit boek handvatten voor verdere doordenking.

Theologie of religiewetenschap, een vals dilemma

Waar Erik Borgman in het voorgaande artikel pleit voor theologie, kiest Hans Schilderman in dit artikel nadrukkelijk voor de religiewetenschappen. Daarmee wordt het debat op scherp gezet.

Probleemstelling

Het lijkt op het eerste gezicht eenvoudig. Theologie bestudeert één religie; de religiewetenschappen meerdere. De eerste is ouder; de tweede nieuwer. Theologie neemt een deelnemersperspectief op haar object in, de religiewetenschappen een toeschouwersperspectief. De een gaat over God, de ander over religie. Theologie biedt een gelovige apologetiek; de religiewetenschappen seculiere kritiek. De eerste is een unitaire discipline met een eigen identiteit; de tweede een verzameling van toepassingen van elders in de academie opgedane inzichten. Theologie vormt een nabije en levensechte denktraditie; de religiewetenschappen bieden een afstandelijke en disparate wetenschap.

Deze plat geformuleerde uitspraken roepen natuurlijk vragen op en suggereren minstens dat de verschillen bij nader inzien complexer zijn. Zou de theologie geen wetenschap zijn, dan hoort ze wellicht aan universiteiten niet thuis, terwijl het feit toch is dat de theologie zich minstens in het verleden kroonde tot koningin der wetenschappen.

Was de vergelijkende godsdienstwetenschap nu echt zo anti-apologetisch? Dat is sinds haar ontstaan nu juist steeds de vraag. Feit is dat de vergelijkende godsdienstwetenschap bij haar ontstaan in de achttiende eeuw slechts drie religies kende: christendom, jodendom en islam; de restcategorie kreeg het pejoratieve oordeel pagaan te zijn en daarmee oninteressant of althans onvoldoende relevant. Maar ook tegenwoordig ontkomt vergelijkende wetenschap niet aan eigen culturele vanzelfsprekendheden.

Overigens, als er één discipline is die juist de vergelijkingssystematiek in haar nieren heeft zitten, dan is het de theologie wel die in haar historische missie om orthodoxie van heterodoxie te onderscheiden, afwijkingen van leer of praktijk doorgaans steeds minutieus beoordeeld heeft aan de hand van criteria ontleend aan leergezag, schrift of traditie. En is het nu wel zo dat theologen een meer uitbundig geloofsleven hebben dan religiewetenschappers en dat dit 'ergo' hun disciplinaire optiek bepaalt? Of omgekeerd, dat vanwege het gegeven dat men theologisch opgeleid is, theologen soepel tot geloof kunnen komen, terwijl hun niet-theologische collega's dat niet ondervinden *omdat* ze een andere studie hebben gekozen? Ik vrees dat het retorische vragen zijn.

< Alissa DeBerry, 'Mosaic window'

Is theologie in tegenstelling tot religiewetenschappen een unitaire discipline? Niet bepaald; ze kent vanuit het verleden myriaden aan subdisciplines en inmiddels wordt ze gevoed door tal van andere inzichten en methoden uit aanpalende wetenschapsgebieden. Wat is tegenwoordig de exegese zonder taaltheorie, de liturgiewetenschap zonder semiotiek, de kerkgeschiedenis zonder historisch bronnenonderzoek, de systematische theologie zonder hermeneutiek, de praktische theologie zonder haar empirische methode? Niet veel.

Laat ik daarom als stelling poneren dat theologie en religiewetenschappen niet zo veel van elkaar verschillen en dat beide disciplines beter beoordeeld kunnen worden op hun academische complementariteit dan op de divergerende overtuigingen die de incompatibiliteitsclaim van beide disciplines lijken te motiveren.

Dat roept de vraag op wat het kennelijke belang is van deze tegenstelling tussen theologie en religiewetenschap en wat er nodig is om een polarisering van deze disciplines te voorkomen. Met dat doel voor ogen onderscheid ik in deze bijdrage een constitutioneel, een wetenschappelijk, en een professioneel statuut van beide disciplines. De term ‘statuut’ gebruik ik om duidelijk te maken dat het goed is om bij de afstemming van theologie en religiewetenschap onderscheid te maken tussen juridische, academische en praktische aanspraken.

In de titel spreek ik van een ‘vals’ dilemma. Niet alleen omdat ik de tegenstelling tussen theologie en religiewetenschap in strijd acht

met de werkelijkheid, maar vooral omdat er van ‘schijn’ sprake is indien argumenten van het ene statuut onder de dekmantel van overwegingen van een ander statuut worden ingebracht. Dat wil ik trachten te vermijden. Tot slot zal ik in deze bijdrage enkele kaders voor het discours over deze statuten pogen te schetsen. De term ‘discours’ maakt daarbij duidelijk dat het in zo’n discussie niet om private opinies maar om maatschappelijke belangen gaat, waarin ook claims van waarheid en moraliteit in gesprek moeten kunnen worden gebracht.

Het constitutioneel statuut

Met enige regelmaat wordt in de media verwezen naar de godsdienstvrijheid, in het bijzonder de vrijheid van onderwijs, of naar het verbod op discriminatie op grond van geloof. In de Nederlandse politieke setting blijken dat nogal eens juridische instrumenten om posities kracht bij te zetten, maar voor menigeen daarbuiten heeft het doorgaans geringe betekenis, althans in de Nederlandse setting. De scheiding van kerk en staat is in ons Europese én nationale verleden weliswaar bloedig bevochten, maar inmiddels is het vredig geregeld. De sociale emancipatie op levensbeschouwelijke noemer is door vorige generaties voltooid en profilering op grond van religie speelt eigenlijk niet meer zo’n grote rol, althans indien we afzien van de levensbeschouwelijke aspecten van het multiculturele drama. De volkskerk op de demografische noemer van christelijke gemeenschappen is inmiddels afgeschaald naar kleine geloofsgemeenschappen met een mentale signatuur.

Dergelijke ontwikkelingen hebben de gevestigde religies naar de coulissen van onze samen-

- *De academische status van de theologie – als verantwoordende reflectie op God, traditie en kerk – heeft aan maatschappelijke relevantie ingeboet, ook haar maatschappelijke legitimiteit is niet langer dezelfde.*

leving gedreven. Daarmee heeft niet alleen de academische status van de theologie – als verantwoordende reflectie op God, traditie en kerk – aan maatschappelijke relevantie ingeboet, maar is ook haar maatschappelijke legitimiteit niet langer dezelfde. Die statusverandering heeft constitutioneel relevante kenmerken en in dat verband merk ik enkele ontwikkelingen op.

Publieke zelfverantwoording

Allereerst verschuift de legitimatie van de theologie van haar aan betekenisverlies leidende intern-disciplinaire object – God, Schrift, Kerk, of Traditie – naar haar kansrijke extern-disciplinaire object, dat bestaat uit die gedeelde en algemeen aanvaarde belangen waaraan de studie van religie een relevante bijdrage levert, namelijk het ‘humanum’. Dat wil zeggen: zaken als zorg, opleiding en beschaving, levenskwaliteit, mensenrechten, cohesie, zingeving, moraliteit, of veiligheid. Het zijn die publieke belangen waar de theologie vanuit haar religieuze zelfverstaan steeds al overlap vertoonde met een politieke of sociale consensus.

Anders, en met politiek filosoof John Rawls gezegd: het zijn die zaken waarvoor de theologie in haar publieke zelfverantwoording en met het oog op haar bijdrage aan maatschappelijke

consensus (*public reason*) niet gebukt gaat onder de *burdens of reason*, namelijk de toch wat onlogische, niet verifieerbare of tegen-intuïtieve definities en argumenten van religieuze overtuigingen die weliswaar voor gelovigen maar niet voor iedere burger inzichtelijk zijn.

Waar die religieuze kennis eerder op maatschappelijk gezag werd aanvaard en breed gedeeld, is ze tegenwoordig voor een seculier publiek veelal onbegrijpelijk. Voor theologen mag dat een dankbaar probleem van reflectie zijn, maar dergelijke grondslagendiscussies dreigen buiten de theologie een esoterisch karakter te krijgen en vervullen dan niet langer een legitimerende functie. De noodzaak van een dergelijke verantwoordende functie wordt in de religiewetenschappen weliswaar niet zo sterk gevoeld, maar de studie van de bijdrage van religie aan tal van publieke belangen wordt wel degelijk gedeeld.

Beide disciplines staan in die zin voor hetzelfde publieke belang om in het kader van de *scheiding* van kerk en staat juist de *bijdrage* van de kerk aan de staat en van de staat aan de kerk te verhelderen. Daar valt inhoudelijk nog veel meer te zeggen, maar tenminste valt dan op dit punt voorshands weinig principieel verschil van inzicht tussen beide disciplines te bespeuren.

Verankering van religie in de grondwet

Een tweede opmerking heeft betrekking op de verankering van religie in de grondwet, in het bijzonder wanneer het gaat om de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. Zoals artikel 6 van de grondwet stelt:

‘Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levens-overtuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet’. En dat heeft oude papieren: ‘De volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elk gewaarborgd ... Bij hetzelfde is eindelijk het dierbaarste alle regten verzekerd, de vrijheid van geweten.’
(Grondwet van 1815, art. 190)

In dergelijke omschrijvingen blijkt dat godsdienstvrijheid allereerst een individueel burgerrecht (‘ieder’; ‘aan elk’; ‘geweten’) is en pas in afgeleide zin aan een recht van geloofsgemeenschappen correspondeert. Het is weliswaar de staat die het recht borgt, maar het is de vraag wie de religieuze vrijheid voor het individu eigenlijk mogelijk maakt. Dat is niet per definitie de kerk gebleken. In de geschiedenis van de theologie blijkt immers doorgaans een apologetische insteek op kerkelijke noemer waarbij afwijkingen van de confessionele norm het moeten ontgelden.

Het gaat er mij niet om daarmee de noodzaak van kerk, het belang van traditie of de sociale betekenis van religieuze gemeenschappen ter discussie te stellen, maar wel om de vraag op te roepen wie, wanneer en op welke wijze de vrijheid van het morele en religieuze geweten van het individu bevordert, aanspreekt en verzorgt. In tijden van rase individualisering is dat geen overbodige vraag en wellicht een die in de religiewetenschappen met haar eerder belangeloze openheid voor verschillende religieuze overtuigingen, teksten en praktijken beter te beantwoorden is. Wederom is dat geen pleidooi tegen een theologische optiek van zelfverantwoording maar een behartiging van een uitgangspunt dat uiteindelijk zowel in theologie als in religiewetenschap voluit onderschreven wordt.

De vrijheid van onderwijs

Een derde opmerking betreft de vrijheid van onderwijs. Theologische faculteiten en bijzondere universiteiten en hogescholen worden weliswaar door overheidsmiddelen gefinancierd, maar zijn als zodanig geen overheidsinstellingen. Het zijn op particulier initiatief opgerichte instellingen met een privaatrechtelijke positie van haar medewerkers. De gelijkberechtiging van Rijksvoorzieningen en bijzondere instellingen wordt constitutioneel geborgd en financieel evenwichtig ondersteund. De bijzondere grondslag heeft vanuit de geschiedenis een religieuze basis maar die is niet langer duidelijk herkenbaar, behalve in de theologie die immers de bijzondere grondslag in haar academische taakstelling blijft verantwoorden. Religiewetenschappen treft men weliswaar met name in rijksuniversiteiten aan, maar daaruit valt niet de conclusie te trekken dat theologie en religiewetenschappen tegenover elkaar staan of zouden moeten staan. Het is juist de borging van de gelijkberechtiging in het onderwijs die ervoor zorgt dat beide disciplines binnen elkaars institutionele voorzieningen een plaats kunnen krijgen. Beide typen onderwijsinstellingen van openbare en van bijzondere aard vallen onder dezelfde kwaliteitsregimes van accreditatie en inspectie. En omdat de overheid religieuze en seculiere levensovertuiging in de wet gelijkstelt, gelden van meet af aan al geen voorrangsregels in het interdisciplinaire verkeer.

Wat de disciplines ook mag doen verschillen in formeel of materieel object: het heeft voor de organisatie en kwaliteit van haar onderwijs en onderzoek geen noemenswaardige consequenties. Met andere woorden, laten we zaken van

- *In een tijdperk van voltooid emancipatie is de zuilstructuur in het hoger onderwijs intact gebleven waar het de studie van religie betreft.*

het wetenschappelijk statuut niet vermengen met die van de wetgever.

Het wetenschappelijk statuut

Het wetenschappelijk statuut gaat over de aanspraak van beide disciplines op conceptuele validiteit, theoretische vrijheid, en methodologische normstelling, zoals die in alle disciplines aan universiteiten internationaal aanvaard wordt in de verwerving en overdracht van kennis en inzicht. Ze beantwoordt aan een consensus over het belang van onderwijs en onderzoek en de daarbij horende regulatieve ideeën die haar *modus operandi* bepalen zoals waarheid, inhoud, geldigheid of falsifieerbaarheid. Zo'n wetenschappelijk statuut vereist bestuurlijke structuren, waarin overheid en universiteiten of hogescholen kwaliteitsmaatstaven hanteren in de borging van dergelijke regulatieve ideeën wanneer het gaat om de toetsing van onderwijs en onderzoek op niveau en kwaliteit.

In de disciplines van theologie en religiewetenschappen is dat wetenschappelijk statuut op gelijke wijze geldig en leidend. In bestuurlijk opzicht zijn er echter wezenlijke verschillen.

Niemand zal vandaag de dag nog eenvoudigweg het middeleeuws gangbare predicaat *regina scientiarum* aan de theologie toekennen. Feit is echter wel dat theologische faculteiten, ondanks een relatief gering aantal studenten, binnen de

academie een financieel goed ondersteunde positie kennen, die enerzijds gekenmerkt wordt door autonomie en anderzijds door een *status aparte*. Die bijzondere positie heeft ze aan de overheid te danken, die vanwege bevochten constitutionele beginselen als de scheiding van kerk en staat, de godsdienstvrijheid en de vrijheid van onderwijs, institutionele voorzieningen voor kerkelijke ambtsopleidingen faciliteert.

Na afschaffing van de kaders die aan de *duplex ordo* en *simplex ordo* beantwoordden, deden zich op het theologisch universitaire terrein diverse ingrijpende veranderingen voor. In 2007 ontstond op grond van fusieprocessen tussen protestantse opleidingen de Protestantse Theologische Universiteit (met bijlocatie Kampen). De Tilburg School of Catholic Theology ontstond in datzelfde jaar uit een fusie-overeenkomst van de Katholieke Theologische Universiteit (KTU) in Utrecht en de Theologische Faculteit Tilburg. De overheid ondersteunt deze instellingen die over een ambtsopleiding beschikken met aanzienlijke toelagen. Verder zijn er lumpsum financieringen voor een tiental ambtsopleidingen die verbonden zijn aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Dergelijke extra wettelijke, financiële en bestuurlijke voorzieningen die door de overheid en zeggende organisaties in stand worden gehouden, versterken de problematiek van het wetenschappelijk onderscheid tussen theologie en religiewetenschappen. Waar de laatste discipline zich in beginsel niet op dergelijke voorzieningen kan beroepen, geldt dat dus wel de theologische faculteiten of universiteiten, hetgeen hun *status aparte* in het Nederlandse hoger onderwijs markeert. Religiewetenschap-

pen vormt daarnaast eigenlijk de ontzuilde variant van deze status en dat verklaart tot op zekere hoogte de ideologische lading van de discussie over het onderscheid tussen beide disciplines.

In hoeverre valt er dan een statutair wetenschappelijk onderscheid te maken tussen theologie en religiewetenschappen? De Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) omschrijft theologie in haar verkenningssrapport uit 2015 'Klaar om te wenden ... de academische bestudering van religie in Nederland' als volgt (p. 25):

'Onder theologie wordt de kritische, systematische en methodische reflectie op het geloofsgoed van een religie verstaan, al dan niet vanuit een normatieve verbondenheid'. En wat betreft religiewetenschappen: 'Onder religiewetenschappen wordt de interdisciplinaire studie van religieuze teksten, opvattingen, praktijken, voorwerpen en ruimtes verstaan zonder dat de waarheidsclaim van het bestudeerde religieuze fenomeen daarin een normatieve rol speelt.'

Criterium van onderscheid is hier behalve de gekozen focus – op zichzelf immers geen cruciaal punt – het onderschrijven van de waarheidsclaim van religieuze fenomenen. Het onderscheid blijft echter onduidelijk. Beide disciplines zullen immers in de zin van de eerder aangeduide regulatieve ideeën wel degelijk wetenschappelijke waarheidsclaims blijven onderschrijven terwijl in de definitie anderzijds niet uitgesloten wordt dat ook religiewetenschappers normatief geëngageerd kunnen zijn in de religieuze fenomenen die ze bestuderen.

Sterker nog, het kan de toegang tot religieuze inzichten net zo versterken als dit bij hun theo-

logische collega's het geval kan zijn, waardoor uiteindelijk noch normatieve oriëntatie noch waarheidsclaim beslissend zijn voor het onderscheid naar discipline. Bovendien, om wiens waarheidsclaim of normatieve overtuiging gaat het eigenlijk, om die van de kerk als borger van confessionele orthodoxie, van de academische instelling als werkgever, van de wetenschapper als werknemer, van de academisch opgeleide professional, van het publiek als afnemer van kennis? Antwoorden op die vraag zijn belangrijk, omdat ze direct verband houden met het eerder aangeduide constitutionele statuut.

Het genoemde verkenningssrapport van de KNAW uit grote zorgen over de wetenschappelijke bestudering van religie in Nederland. De probleemstelling in het rapport heeft betrekking op het onderzoek naar religie dat versplinterd is geraakt, op de dalende studentenaantallen van zowel theologie als religiewetenschappen, en de moeilijkheden om aan te sluiten op de sociale problematiek en het maatschappelijk belang van religie.

Aan de hand van diverse maatstaven wordt in het verkenningssrapport aangetoond dat de studie van religie zich tot een inert veld heeft ontwikkeld. Merkwaardigerwijs vermijden de auteurs van het rapport daarbij overigens zorgvuldig het woord 'verzuiling', ofschoon deze structuur van institutionele opdeling op grond van levensovertuiging duidelijk aanwijsbaar en kennelijk schatplichtig is aan de geschatste problematiek.

In een tijdperk van voltooide emancipatie is de zuilstructuur in het hoger onderwijs intact gebleven waar het de studie van religie betreft. Naast voorzieningen voor religiewetenschappen

kent iedere kerk haar eigen opleiding. Daarmee kent de studie van religie een confessioneel beginsel van institutionele onderbrenging, die de zo gewenste versterking, vernieuwing en verbreding van de discipline niet ten goede komt. De studie dreigt zich op grond van haar relatieve autonomie van eigen voorzieningen juist steeds meer aan de rand van het wetenschappelijk bedrijf te begeven, en blijkt daarmee weinig opgewassen te zijn tegen de dynamiek die zich in het hoger onderwijs op terreinen van onderzoek en onderwijs voordoet.

Er zijn weliswaar diverse argumenten aan te voeren om de verzuilde structuur in het hoger onderwijs te behouden, zoals het beroep op de vrijheid van onderwijs, de verantwoordelijkheden van achtergrondgenootschappen of de vrijheid van godsdienst. Feit is echter dat dit geen criteria zijn die veel met het wetenschappelijk statuut van doen hebben.

Vanuit dit statuut geredeneerd zijn geïntegreerde faculteiten voor disciplines van theologie, religiewetenschappen en desnoods filosofie geen bezwaar; ze bieden mogelijkheden om de studie van religie een betere plek binnen het hoger onderwijsbestel te geven. Indien daarbij de relevantie van religie onderkend wordt voor de brede waaier van institutionele themavelden in de samenleving en niet uitsluitend voor kerken, liggen mogelijkheden open voor onderzoek en onderwijs in domeinen als zorg, onderwijs, en overheid.

Het betrekken van de studie van religie op levensbeschouwelijk georiënteerde probleemstellingen van dergelijke instituties biedt mogelijkheden om het belang van religie wetenschappelijk vorm te geven. Een meer

doelmatige indeling van wetenschappelijke voorzieningen voor de studie van religie verbetert interfacultaire en interdisciplinaire acquisitiekansen voor onderzoek en vergroot mogelijkheden voor alternatieve beroepsuitgangen en verruiming van studentenaantallen.

Het professioneel statuut

Wat onder discussies over het wetenschappelijk statuut van theologie versus dat van religiewetenschappen schuil gaat, is het gegeven van het professionele statuut. Het professionele statuut heeft betrekking op de normstelling voor het geheel van maatschappelijke vragen en behoeften, waarmee de uitstroom van studenten van hoger onderwijsinstellingen en de kennis en deskundigheid in onderzoek-output correspondeert. Zolang kerken voldoende hoogwaardige vacatures bieden en ook betalen voor inzichten uit onderzoek, kan zo'n statuut ook door hen behartigd worden. Als die basis echter wankel wordt, vanwege financiële problematiek, de teruglopende kerkelijke vraag naar beroepskrachten of veranderde behoeften uit de samenleving, staat ook de normering van de opleiding ter discussie.

De geestelijke verzorging

Een van de voor de hand liggende casussen die deze verandering illustreert, betreft de geestelijke verzorging. Geestelijke verzorging biedt zorg voor geloof en levensovertuiging binnen maatschappelijke voorzieningen voor zorg, justitie, defensie, en sinds kort ook voor politiek en eerstelijnszorg.

De professionele toerusting daarvoor wordt door hogere onderwijsinstellingen verzorgd die

geaccrediteerd zijn bij de Stichting Kwaliteitsregister Geestelijk Verzorgers (SKGV) en die daarmee een opleiding aanbieden waarvan het beroep genormeerd wordt in het professioneel statuut van de beroepsvereniging. Die beroepsvereniging definieert dat beroep als: 'professionele begeleiding, hulpverlening en advisering bij zingeving en levensbeschouwing'.¹ Op grond van een diepgaande ambtsdiscussie binnen de beroepsvereniging is de aanvankelijk gangbare eis van een kerkelijke opleiding vervallen en blijkt ook in de definitie van het beroep de verwijzing naar ambt, kerk of zending niet langer aanwezig.

De beroepsvereniging biedt naast de mogelijkheid van kerkelijke zending dan ook het alternatief van een machtiging door een Raad voor Institutioneel Niet-Gezonden Geestelijk Verzoorgers (RING-GV). Het is een wijziging die direct aansluit op de ontwikkelingen in de samenleving. Enerzijds gaat het daarbij om structurele zaken zowel van kerkelijke zijde, zoals de ontkerkelijking en secularisatie, als van zorgzijde, waarbinnen de arbeidsverdeling in de geestelijke verzorging immers al lang niet meer op kerkelijke noemer plaatsvindt. Anderzijds gaat het ook om dieperliggende aanpassingen, zoals de verschuivende terminologie naar confessioneel meer onafhankelijke noties als zingeving en spiritualiteit; gegroeide interdisciplinariteit in de zorg; en doorzettende individualisering in zowel religie als zorg.

Ook het feit dat niet de zendende instanties maar de staat of de (zorg)instelling geestelijke verzorging financiert, problematiseert een exclusief kerkelijke signatuur van de opleiding zoals die tot enkele decennia geleden nog geheel vanzelfsprekend was.

Het voorbeeld van de geestelijke verzorging laat ontwikkelingen zien die ook andere 'theologische beroepen' kenmerken, zoals leraren godsdienst en levensbeschouwing. Het eerste voorbeeld illustreert echter wel exemplarisch dat de tegenstelling van theologie versus religiewetenschap de bekostiging van ambtsopleidingen als achtergrond kent. Dat is goed te begrijpen vanuit de thematiek die ik hierboven aangeduid heb als een constitutioneel en wetenschappelijk statuut, namelijk het borgingsbelang van de aangeduide vrijheden binnen een setting van scheiding van kerk en staat, en van het daarbij behorende hoogste kwaliteitsniveau van onderwijs en onderzoek.

Daarbij kan tevens opgemerkt worden dat het conditioneel stellen van kerkelijke opleidingen voor publieke en openbare functies op religieus terrein wel degelijk beantwoordt aan typisch professionele doelen, zoals kennis en inzicht in de religieuze grondteksten en overtuigingen en vaardigheidsverwerving in de daarmee verbonden praktijken.

Dergelijke zaken zijn echter curriculair inzetbaar voor zowel theologische als religiewetenschappelijke opleidingen, indien ze voorzien worden van een civiel effect. Dat civiel effect betreft het voldoen aan curriculaire vereisten van de basisopleiding, de toelaatbaarheid tot het arbeidsveld voor die functies die uit publieke middelen bekostigd worden, en het recht om geselecteerd te worden voor vervolgoopleidingen die tot specifieke specialismen disponeren.

Een dergelijk idee veronderstelt een 'normale' academische bachelor-master-opleiding met eenjarige master conform de uitgangspunten van de Bologna-verklaring met noodzakelijke

- *Het idee dat de vele theologische routes naar de verschillende confessionele beroepsvarianten ook in de toekomst behouden zullen blijven, kan wel eens een illusie blijken.*

aanpassingen in de *third cycle* (post-master) die uitvoering geven aan het civiel effect. Dat idee beantwoordt overigens ook aan het universitair gangbare academische model om studenten na hun wetenschappelijke opleiding in werkplekverband professioneel te scholen in aansluiting op leerbehoeften van beroepsgroep, werkgevers en samenleving. Het is bij artsen, juristen en psychologen niet anders.

De ontwikkeling van een dergelijke post-initiële structuur van beroepstoeleiding, die gebaseerd is op functiedifferentiatie en afspraken met koepelorganisaties, blijkt in het 'religieuze veld' echter volstrekt achterstallig; niet vreemd voor wie zich realiseert dat dit natuurlijk ook een majeure en ambitieuze operatie is met veel voetangels en klemmen die breed commitment vergt van alle betrokken partijen.

Uitwaaiering niet behulpzaam

Het idee dat de vele theologische routes naar de verschillende confessionele beroepsvarianten ook in de toekomst behouden zullen blijven, kan wel eens een illusie blijken. Het professionele arbeidsveld is geen constante, maar is zowel sterk afhankelijk van veranderingen die zich voordoen in de samenleving op terreinen van zorg, onderwijs en overheid, als ook gebonden aan de wijze waarop actoren daarop anticiperen

met nieuwe functies, beroepen, werkculturen en dito opleidingen.

Een dergelijke context lijkt niet gebaat met uitwaaiering van confessionele varianten in de arbeidsdeling op het moment dat deze verschillen maatschappelijk gezien steeds minder relevant worden geacht. Het professioneel statuut is nu eenmaal aanzienlijk flexibeler dan het constitutionele en het wetenschappelijk statuut. Bovendien zijn er meer instanties bij betrokken en wordt het om de zoveel tijd herschreven, omdat generaties nu eenmaal verschillen, contexten voortdurend veranderen en politieke regelgeving steeds andere sturing aan dergelijke ontwikkelingen geeft.

Tegenstellingen tussen theologie en religiewetenschap dragen daarin niet bij tot een beter begrip van het belang dat religie heeft in arbeidsvelden als zorg, onderwijs of politiek. De aandacht voor de studie en het belang van religie blijkt juist steeds meer in professionele zin veroverd te moeten worden op de werkvloer zelf. En dat is vooral een uitdaging ter plekke. Andere beroepsgroepen zitten niet stil en includeren aandachtsvelden als zingeving, ritueel, en existentiële thema's eenvoudigweg in een aanbod dat alleen al vanwege de andere professionele getalsverhoudingen meer maatschappelijke impact kan genereren. In een dergelijke dynamiek is profilering van interconfessionele verschillen in het werkveld evenmin behulpzaam als het handhaven van uiteenlopende theologische en religiewetenschappelijke routes die naar de arbeidsmarkt leiden.

Het discours

De ‘statuten’ die ik zojuist aangeduid heb brengen verschillende soorten claims en belangen in het geding, wanneer het gaat om het onderscheid tussen theologie en religiewetenschap. Het pleidooi dat ik daarbij houd, legt de klemtoon op de complementariteit van theologie en religiewetenschap binnen een generieke voorziening die de wetenschappelijke studie van religie behartigt. Het discours daarover vergt dat we onderscheid blijven maken naar de eigen zeggingskracht van deze statuten en dat we contaminaties daarbij zoveel mogelijk vermijden. Ik zal nu, aan het einde van deze bijdrage, exemplarisch een drietal discussiepunten toelichten die wat mij betreft onafhankelijk van het onderscheid tussen theologie en religiewetenschap aandacht verdienen.

Positieve en negatieve vrijheid

De vrijheid van godsdienst is een burgerrecht en slechts in afgeleide zin een institutioneel belang. Van politiek filosoof Isaiah Berlin komt het onderscheid van negatieve en positieve vrijheid, en dat is in dit opzicht van belang. Negatieve vrijheid betreft het recht om gevrijwaard te worden van externe dwang, terwijl positieve vrijheid op zelfbepaling betrekking heeft.

Vrijheid van godsdienst kent een ‘negatieve’ kant, die in de mensenrechtendiscussie wel beklemtoond wordt, namelijk de ‘vrijheid van’ beperkingen die door religieuze overtuigingen worden opgelegd. Ze kent ook een ‘vrijheid tot’ het zo goed mogelijk vormgeven van het eigen leven juist op grond van religieuze overtuiging.

De interpretatie van deze vrijheden verschilt

echter, afhankelijk van de vraag of men de betreffende religieuze overtuiging aanhangt. Wat voor de een beperkend is, is voor de ander juist verrijkend. Bovendien kan religie in haar maatschappelijke gestalte zowel goed als slecht functioneren en daarvan kan de interpretatie eveneens variëren, afhankelijk van de vraag of men daarbij het binnenperspectief van de kerkelijk deelnemer dan wel het buitenperspectief van de ongebonden waarnemer inneemt.

Voor de studie van religie zijn dat geen onbelangrijke observaties. Borging van het constitutionele statuut van godsdienstvrijheid vergt in zekere zin eerder religieuze belangeloosheid dan partijdige belangenbehartiging. Dat lijkt me althans een eerste belangrijk discussiepunt.

Institutionele herinrichting

Een tweede punt van discussie betreft de conclusies die men aan maatschappelijke ontwikkelingen moet toekennen voor de inrichting van het hoger onderwijs. Twintig jaar geleden hield mijn voorganger voor Religiewetenschappen aan de Radboud Universiteit Nijmegen, Hans van der Ven, een rede in Kampen ter gelegenheid van de 147^e *dies natalis* van de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, getiteld ‘Van een Faculteit der Theologie naar een Faculteit der Religiewetenschappen’. Daarin onderbouwde hij een – destijds ‘utopische’ – visie op een faculteit der religiewetenschappen door achtereenvolgens te wijzen op ontwikkelingen als de toegenomen globalisering die tot marginalisering, commodificering en fundamentalisering van religie leidt; de multiculturalisering die tot interreligieuze dialoog noopt; en

de secularisering die integratie van Verlichtingskenmerken in de studie van religie vergt. Nu, twintig jaar later, hebben deze ontwikkelingen niets aan relevantie verloren. Van der Ven concludeerde zijn rede destijds met de verzuchting wie nu leiding gaat geven aan de rationalisering van de band tussen faculteit en kerk. Voor de rede is destijds ongetwijfeld geaplaudisseerd, maar daarna is het ook weer stil gebleven. Daarmee vormt de vraag naar de institutionele herinrichting van het Nederlandse model voor de studie van religie nog steeds een tweede belangrijke discussiepunt.

De zorg voor religie

Een laatste en evenmin niet onbelangrijk punt van discussie betreft de zorg voor religie. Hoe draagt een opleiding in de studie van religie bij tot de behartiging van die maatschappelijke vraagstukken waarin religie ook een rol speelt?

Indien men de ‘clientèle’ van religie niet zomaar identificeert met actieve kerkleden, is die vraag direct relevant voor de studentenaantallen van theologische en religiewetenschappelijke faculteiten. Waar gaat men werken en in welke beroepen, functies en taakstellingen? Uitgangspunt in de beantwoording van zo’n vraag is de focus op levensovertuiging, dat wil zeggen de dagelijkse, morele of religieuze levensoriëntatie waarop de vrijheid van godsdienst een beroep doet en die op tal van domeinen in de samenleving duurzaam van belang blijkt.

Aangezien het constitutioneel statuut in juridische zin geen onderscheid maakt tussen religieuze en niet-religieuze levensovertuigingen, is het bereik van professionele aandachtsvelden

waarin levensoriëntatie van belang is, groter dan die door kerkmuren omsloten wordt. De oriëntatie op het werkveld ook buiten de kerk is van groot belang.

Dat de *sense of urgency* daarvoor vooralsnog lijkt te ontbreken hangt ongetwijfeld met het voorafgaande samen. Het mag echter niet verhullen dat ook dit – de wenselijkheid en haalbaarheid van het interdisciplinair en professioneel aansluiten op maatschappelijke vragen – een belangrijk punt vertegenwoordigt in de discussie over de complementariteit van theologie en religiewetenschap.

Leidraad in deze drie discussiepunten is de constatering dat wij – en in het bijzonder praktisch-theologen en -religiewetenschappers – aansprakelijk zijn voor het ontwikkelen van de studie van religie, en dat dit ook een verantwoordelijkheid vergt om deze discussie te voeren. Dat is dan ook de uitnodiging die ik graag aan deze bijdrage verbind.

Noot

¹ *Beroepstandaard voor de geestelijk verzorger in zorginstellingen*. VGVZ 2001, 9. De tekst van de beroepsstandaard – waaronder ook deze definitie van het beroep – is herzien in 2010.

Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoofdredacteur van *Handelingen* en hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.
E h.schilderman@ftr.ru.nl

Geestelijke verzorging aan huis

Menig gesprek begint met de vraag van de cliënt ‘waar de geestelijk verzorger van is’. De levensbeschouwelijke kleur van de geestelijk verzorger doet er, met andere woorden, toe. Guido Schürmann beschrijft als coördinator van de Geestelijke Verzorging Thuis de achtergrond, organisatie en inhoud van dit nieuwe werkterrein.

Geestelijke Verzorging Thuis is door de overheid in het leven geroepen vanuit de constatering dat mensen met zingevingsvragen zitten en onvoldoende wegen hebben om daarmee om te gaan. Ik destilleer in dit artikel een viertal kernmerken die de methodiek van de geestelijk verzorger in de thuissituatie kenmerken: tijd geven, luisterbereidheid, reflectie en spiritualiteit. Ik verdiep deze elementen met theologische en kennis-theoretische inzichten. Ik zie als projectleider Geestelijke Verzorging Thuis een groeiende praktijk met veel aandacht en waardering voor de kern van het menselijk bestaan. Ik bied u dit artikel graag aan vanuit het pionierswerk van Geestelijke Verzorging Thuis en het zoeken naar nieuwe inzichten voor de theologie van morgen.

Geestelijke Verzorging Thuis

In 2018 heeft het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) het initiatief genomen voor geestelijke verzorging in de eerste lijn. In de huidige samenleving blijven ouderen langer thuis wonen. Tegelijkertijd doen zich problemen voor rond eenzaamheid, zijn

er allerlei vragen voor mensen die ongeneeslijk ziek zijn en worden zingevingsvragen manifest. Om in te kunnen gaan op zingevingsvragen bij mensen die thuis wonen, is per 1 januari 2019 de regeling tot stand gekomen voor geestelijke verzorging thuis. De beschikbare subsidie is verdeeld over de bestaande netwerken palliatieve zorg om zodoende aansluiting te vinden in het veld van zorg en welzijn.

Geestelijke Verzorging Thuis (voortaan GV Thuis) is een nieuw werkveld binnen de beroepsvereniging Vereniging van Geestelijk VerZorgers (VGZ). Al sinds de tweede helft van de vorige eeuw bestaat deze beroepsvereniging. Ze werd in eerste instantie opgericht voor geestelijk verzorgers in de zorg. Inmiddels zijn, naast werkers in ziekenhuis en zorginstellingen, ook geestelijk verzorgers werkzaam bij justitie, defensie, politie.

Het werkveld GV Thuis richt zich vanuit de subsidieregeling op ouderen 50+, alsook op kinderen en volwassenen die te maken hebben met een ongeneeslijke aandoening. De keuze hiervoor hangt samen met de herkomst van de beschikbare subsidie bij VWS. In de opstartfase is met deze keuze goed te werken. De vraag komt uiteraard op of geestelijke verzorging niet beschikbaar kan zijn voor alle leeftijdsgroepen.

< René Rosmolen, 'Onderweg'

Er zijn een goede tweehonderd geestelijk verzorgers actief in de thuissituatie. Ze werken naast een baan in bijvoorbeeld de zorg als zelfstandige in de thuissituatie. Bij de netwerken palliatieve zorg en centra voor levensvragen ontstaan teams van geestelijk verzorgers, die zorgen dat mensen een keuze kunnen maken naar voorkeur om mee in gesprek te gaan.

Een belangrijke vraag voor VWS was de status van de geestelijk verzorger. Deze dient als zelfstandige te opereren en niet vanuit een levensbeschouwelijk genootschap. In de woorden van minister Hugo de Jonge: 'Ik wil niet de dominee betalen als overheid.' Vanuit de scheiding van kerk en staat is dat heel begrijpelijk. Als zelfstandige (zzp) blijkt dat een nieuwe basis voor een geestelijk verzorger.

Een ander belangrijk criterium voor de overheid is het lidmaatschap van een register. De Stichting Kwaliteitsregister Geestelijke Verzorging (SKGV) biedt zo'n register (www.skgv-register.nl). Om in het register opgenomen te kunnen worden, dient voldaan te zijn aan: een erkende opleiding, een verklaring van een bevoegdheid verlenende instantie, lidmaatschap van een beroepsvereniging en werkzoekend of werkzaam zijn. De erkende opleidingen zijn de theologische opleidingen, alsook de Universiteit voor Humanistiek, de islamitische universiteit en enkele hogescholen. De website van de SKGV biedt een helder overzicht. De bevoegdheid verlenende instanties zijn de bekende kerkgenootschappen in Nederland, zoals de Rooms-Katholieke Kerk, de Protestantse Kerk in Nederland, alsook het Humanistisch Verbond en de Raad voor Institutioneel Niet-Gezonden. Vanwege het register zijn geestelijk

verzorgers *up to date* in hun vakbekwaamheid, want het register verlangt regelmatige nascholing en spirituele verdieping.

Anno 2021 is de situatie dat er een landelijke dekking is van geestelijk verzorgers op wie een beroep kan worden gedaan. De subsidie van VWS is verlengd tot 2027. Vanuit registratie is te zien dat er veelvuldig een beroep wordt gedaan op geestelijk verzorgers. Door campagne met korte videofilms, artikelen en allerhande publiciteit wordt aan de toegankelijkheid en bekendheid verder gewerkt. Regelmatig komt de vraag op wat het eigene is van een geestelijk verzorger in de thuissituatie. Wat onderscheidt hem of haar van een sociaal werker, vrijwilliger of zorgprofessional?

Vier elementen

Er is veel te zeggen over de competenties en vaardigheden van geestelijk verzorgers. In de thuissituatie zijn geestelijk verzorgers werkzaam als zelfstandige: ondernemerschap is een vereiste. Ook het bekendmaken, al dan niet met hulp van een centrum voor levensvragen, is nieuw. In de kern zijn in mijn beleving vier elementen te noemen, die kenmerkend zijn voor de methodiek en eigenheid. Achtereenvolgens leg ik de focus op: het geven van tijd, luisterbereidheid, reflectie en ten slotte spiritualiteit.

Tijd

Als geestelijk verzorger in het ziekenhuis raakte ik veelvuldig in gesprek met mensen. Vaak patiënten, heel regelmatig naasten, soms collega's in de zorg. In het onderscheid tussen geestelijk verzorger en andere disciplines, zoals maatschappelijk werker of psycholoog, speelt

• *Luisterbereidheid gaat op zoek naar wat er te horen is en wat er tussendoor meeklinkt.*

de mate dat je tijd kunt geven aan een patiënt, aan een naaste mee. Het is een eerste aspect dat eruit springt. In het ziekenhuis is de duur van een gesprek beperkt, vaak tussen de twintig en dertig minuten. Daarna zijn mensen moe. Bovendien is er de soms gunstige gelegenheid dat je een volgende dag het gesprek voort kunt zetten. Dat gaat ook wel eens mis als mensen naar huis zijn. In elk geval: tijd is een heel belangrijk element.

In een interview heeft Mgr. Ad van Luyn, bisschop van Rotterdam indertijd, dat aspect al eens benadrukt. Het geven van tijd, gratis, is een van de belangrijkste bijdragen van een pastor. Zo heb ik het ook ervaren als geestelijk verzorger. Voor de patiënt, cliënt, burger is het prettig dat iemand niet gebonden is aan spreekuurtijd, een afsprakenprotocol of wat ook. Hij of zij kan er zijn, kort of langer, al naar gelang wat aan de orde wil komen. In de thuissituatie hoor ik van geestelijk verzorgers hetzelfde terug, zowel van henzelf als van mensen die ze spreken.

Tegelijkertijd vraagt professionaliteit bij de geestelijk verzorger om de tijd ook 'kwali-tijd' te laten zijn: de kwaliteit van een gesprek zit niet in de duur ervan. Het kan verleidelijk zijn om langer te blijven. Als beginnend pastor had ik daar wel eens last van, dat gesprekken te lang duurden. Reflecteren en intervisie zijn dan helpend om te zien hoe dat beter kan. In de interactie met de ander voel je aan wanneer het

tijd is. En het is professioneel om dat wat blijft liggen een volgende keer aan de orde te stellen.

Het bieden van tijd sluit aan bij de soort begeleiding die een geestelijk verzorger in de thuissituatie biedt. Het sluit aan bij het onderscheid dat de richtlijn zingeving en spiritualiteit in de palliatieve fase verwoordt. Daar wordt onderscheid gemaakt in een zogenaamd ABC-model, waarbij de A voor aandacht staat, de B voor begeleiding en de C voor crisis. In elk type worden andere vragen gesteld, dringender vragen gesteld in een opklimmende reeks.

In de praktijk van geestelijke verzorging kan aandacht ook door vrijwilligers gegeven worden, die vaak langer beschikbaar zijn, over meerdere jaren. Er zijn voorbeelden van praktijken van geestelijke verzorging waar de intake door de geestelijk verzorger wordt gedaan, om vanuit triage vervolgens met mensen vast te stellen waar hun behoefte het beste mee kan worden gediend: een vrijwilliger die met regelmaat en langere tijd beschikbaar is of een geestelijk verzorger die als specialist in een crisis verheldering kan brengen. Samenwerking tussen professional en vrijwilliger groeit dan organisch.

Luisterbereidheid

Goed luisteren is een kunst en het is de kunde van een geestelijk verzorger. In de gesprekken die een geestelijk verzorger heeft, gaat het erom te horen wat er bij iemand speelt. Zingevingsvragen zijn aanleiding om tot een gesprek te komen. In de praktijk van GV Thuis is dat zelfs de directe aanleiding: dat iemand met zingevingsvragen zit en behoefte heeft aan een geestelijk verzorger. In de praktijk van het ziekenhuis was

het lang niet altijd onmiddellijk duidelijk of en wat er speelde. Soms attendeerde een verpleegkundige mij of een arts vanuit een multidisciplinair overleg.

Toen ik enkele jaren geleden de Klinische Pastorale Vorming deed, bleek in *verbatim*s dat aan het begin van het gesprek het belangrijkste snel wordt genoemd. De essentie van het gesprek zit in de eerste dialoog met elkaar. In GV Thuis is dat niet anders. En het blijkt weldadig te zijn als iemand echt naar je luistert. Bovendien, de geestelijk verzorger luistert ook anders dan anderen, hoort andere dingen, stelt andere vragen. De geestelijk verzorger kan door zijn functie en zijn persoon bij iemand zaken naar boven halen, die anders niet gezegd zouden worden of ergens blijven liggen in de existentiële laag die ieder in zich heeft.

In de praktijk is het soms een voordeel voor de geestelijk verzorger dat hij iemands voor geschiedenis niet kent: hij kan andere waarden ‘naar boven luisteren’. Het woord luisterbereidheid ontleen ik aan een vertaling van het begrip *obedientia* door Wil Derkse. In het ontsluiten van de betekenis van de regel van Benedictus voor onze tijd komt hij tot drie kernbegrippen: *stabilitas*, *conversio morum*, *obedientia*. *Obedientia* is letterlijk gehoorzaamheid, maar Derkse komt los van een hiërarchische invulling daarbij.

Luisterbereidheid gaat op zoek naar wat er te horen is en wat er tussendoor meeklinkt. Het maakt duidelijk dat luisteren zoveel meer is dan een luisterend oor bieden. Waar dat laatste nog iets passiefs zou kunnen hebben, is luisteren te allen tijde een actieve houding. Een veeleisende houding, zo heb ik ervaren in de praktijk

als geestelijk verzorger, want echt luisteren is enorm inspannend. Echt luisteren wil de ander leren kennen in zijn of haar ervaringen, vragen, betekenissen en het resoneert noodzakelijk in jezelf wat de ander naar voren brengt.

Reflectie

Reflecteren is een derde aspect van de professionaliteit van de geestelijk verzorger. Reflecteren stelt hem in staat om bewust na te denken bij wat hij doet, heeft gedaan en wat zijn spreken of handelen betekent. Reflecteren heeft betrekking op de persoon van de geestelijk verzorger, op de gesprekspartner en ook op het gesprek zelf. In het reflecteren op zichzelf is de geestelijk verzorger zich bewust van zijn spreken en handelen, zijn houding. Hij of zij is zich bewust van wat er met de gesprekspartner gebeurt, waar interventies helpend zijn of mogelijk niet. De geestelijk verzorger kan indien nodig bijsturen in zijn houding of wat hij of zij denkt te moeten inbrengen. Achteraf vindt ook reflectie plaats, in de zin dat het gesprek nog eens teruggenomen wordt, gekeken wordt hoe het gesprek ging en wat mogelijk beter kan. In de Klinisch Pastorale Vorming heb ik ervaren hoeveel keuzes er in een gesprek zitten en hoeveel mogelijkheden er zijn om tot verdieping te komen. Gelukkig wordt aan intervisie ruim aandacht besteed bij geestelijk verzorgers in GV Thuis, dat komt de bekwaamheid ten goede.

- *De geestelijk verzorger kan vanuit spiritualiteit een tekst, gebed of ritueel benutten als dat past.*

Spiritualiteit

Spiritualiteit is een vierde element dat de eigenheid van de geestelijk verzorger kenmerkt. In de thuissituatie misschien nog wel meer dan bij defensie, politie, justitie of in instellingen, omdat daar sprake is van denominaties die vertegenwoordigd zijn. Het unieke van de geestelijke verzorging thuis is dat deze niet vanwege zijn spirituele achtergrond als professional aanwezig is.

In GV Thuis is het een professional zoals anderen in zorg of welzijn. Maar spiritualiteit zit wel in zijn of haar bagage. Hij of zij kan eruit putten in de gesprekken die hij voert. De geestelijk verzorger kan vanuit spiritualiteit een tekst, gebed of ritueel benutten als dat past. Hij of zij sluit aan bij de behoefte van de gesprekspartner. Het is een nieuwe situatie, waarin de geestelijk verzorger namens zichzelf acteert.

Daarom is het ook goed dat vooraf getoetst wordt hoe een geestelijk verzorger de spirituele bagage beheerst en zich daar regelmatig in bijschoolt en verdiept. In het ziekenhuis heb ik vaak ervaren dat aan het begin van het gesprek even afgetast werd 'waar ik van was'. Ik ben thuis in de katholieke traditie en nog immer actief in geloof en parochie. Voor de patiënt of cliënt is de vraag soms een zoeken naar herkenning, soms naar legitimering. Vaak opende zich spontaan een gesprek, ook vanuit het tegendeel overigens als iemand zei al lang afstand te hebben gedaan van het geloof. Soms komt de vraag op of een geestelijk verzorger in de thuissituatie neutraal moet zijn. Mijns inziens is dat zowel onmogelijk als onwenselijk. Spiritualiteit neem je altijd mee, het hoort bij je persoon en het hoort ook bij je vakbekwaamheid. Spirituali-

teit is iets wat je voortdurend in kunt zetten in het gesprek, al is het maar omdat een bepaalde vraag of ervaring van de ander bij mij iets oproept vanuit die spirituele laag.

Zo had ik een keer een cliënt van de psycholoog overgenomen in het ziekenhuis, die vastliep in de gesprekken. Het bleek dat mevrouw een probleem met haar dochter had, wat ze maar niet los kon laten. Ik moest denken aan een pelgrimage met jongeren naar Vezelay, waarbij jongeren de opdracht kregen een steen onderweg mee te nemen, om zo hun lasten achter te kunnen laten. Vanuit die pelgrimsspiritualiteit heb ik mevrouw het voorstel gedaan om bij een volgend gesprek een steen mee te nemen, om die symbolisch 'van zich af te werpen'. Wonderwel lukte dat, het gaf echt verlichting. Zo zijn er talloze handelingen, teksten, gebeden die op enig moment kunnen oplichten en die het waard zijn om bij het gesprek in te brengen.

Theologische verdieping

De bovenstaande vier elementen zijn mijns inziens kenmerkend voor de geestelijk verzorger in de thuissituatie. Tijd geven, echt luisteren, kunnen reflecteren tijdens en na het gesprek en spiritualiteit inzetten zijn typerend voor de geestelijk verzorger in de thuissituatie. Deze elementen vragen om theologische en kennis-theoretische verdieping.

Tijd

Augustinus stelde als eerste nadrukkelijk de vraag naar tijd. Dat heeft sindsdien een vaste plek in de theologie. Er zijn vele vormen en belevingen van tijd. In mijn werk bij Agora, dat zich sterk maakt voor de palliatieve benadering,

is tijd op een heel eigen manier van betekenis. Agora ziet de palliatieve fase niet als de terminale fase of laatste levensjaar, maar als de tijd die je hebt vanaf de diagnose een ongeneeslijke aandoening te hebben. Motto van Agora is dan ook: leven tot het einde! Tijd wordt zo kwaliteit: zo goed mogelijk leven. In GV Thuis krijgt tijd door de doelgroep van 50+ en mensen in een palliatieve fase voor een belangrijk deel die betekenis van levenstijd. De tijd die je (nog) hebt om goed te leven.

In een video voor GV Thuis vertelt Jannie Oskam hierover. Ze kreeg de diagnose kanker en belandde hierdoor in een landschap van onderzoek, behandeling en onzekerheid. Ze spreekt over ‘Tussenland’, omdat je tijd krijgt in een nieuw landschap waar je de wegen niet kent. Haar ervaring laat zien hoe belangrijk het is die tijd goed in te vullen: tussen hoop en vrees, met verwachtingen en afscheid nemen. Op tijd spreken over je eigen sterfelijkheid hoort daarbij. Spannende, verdiepende aspecten die door het begrip tijd worden opgeroepen.

Luisterbereidheid

Luisterbereidheid is een term die voortkomt uit de verkenning van Wil Derkse naar de betekenis van benedictijnse spiritualiteit voor vandaag. Theologische diepgang bij die kloosterspiritualiteit is daarmee automatisch gegeven. Maar er is meer.

Luisteren wordt verdiept vanuit communicatieve vaardigheden en psychologische gespreksvoering. In de theologie kreeg ik een keur aan vakken voorgeschoteld: klassieke talen, bijbelwetenschap, godsdienstpsychologie, filosofie,

dogmatische theologie, religiewetenschappen, kerkgeschiedenis, praktische theologie. Theologie als godgeleerdheid is een integraal geheel van disciplines die zich noodzakelijk tot elkaar verhouden.

Gespreksvoering is een belangrijk onderdeel in de praktische theologie. Johan Smit laat in zijn boekje *Tot de kern komen* zien wat er allemaal bij komt kijken om tot een gesprek te komen. Hoe je begint, wat je beginhouding is, hoe je met de ander ‘een contract’ sluit voor de duur van het gesprek. Hij laat vervolgens ook zien hoe je met de ander kunt afdalen van ratio naar gevoel, naar levensbeschouwing en ten slotte naar spiritualiteit. Hij laat zien dat die weg ook fysiek moet worden gegaan, zo zit een mens in elkaar. De complexiteit van een gesprek wordt dan duidelijk en dat inzicht is nodig om tot een goed gesprek te komen.

De geestelijk verzorger maakt gebruik van vaardigheden uit de psychologische gespreksvoering. Niet om een kunstje te leren, maar om vaardigheden te hebben, die leiden naar de kern van waar iemand het over wil hebben. Het is een van de vele technieken – naast systematisch-theologische kennis bijvoorbeeld om geloof op inhoud te kunnen duiden – die de geestelijk verzorger zich eigen moet maken om een goede gesprekspartner te kunnen zijn. Permanente oefening is noodzakelijk, wat goed aansluit bij de wensen van het kwaliteitsregister om scholing en spiritualiteit op peil te houden.

- *In GV Thuis krijgt tijd de betekenis van levenstijd: tijd die je (nog) hebt om goed te leven.*

Een tweede verdieping komt vanuit de filosofie, meer specifiek vanuit de metafysica. In mijn studie theologie heb ik mij verdiept in het werk van Theo van Velthoven. Hij houdt een pleidooi voor de intersubjectiviteit van het zijn. Ik weet als docent dat sommigen bij deze termen afhaken, eigenlijk al bij een woord als ‘het zijn’ en zeker bij de term ‘intersubjectiviteit’. Maar toch: Van Velthoven betoogt vooral dat elk kennen een dialoog vooronderstelt. Wil je iets kennen, wil je de ander kennen, dan is het nodig dat je uit jezelf naar de ander toe beweegt. Juist om niet te vervallen in een hoog theoretisch betoog, heeft Van Velthoven het dan over het luisteren.

Luisteren is je openstellen voor de ander, is een actieve houding van ontvankelijkheid, is de ander toelaten in jezelf en ook jezelf teruggeven aan de ander. Echt luisteren is op theoretisch niveau: echt kennen. En echt kennen is openstaan voor wat er dan op je afkomt. Leeg worden van jezelf, om open te staan voor het andere of de ander. Het roept ook een bijbels woord op uit Marcus 8,35: ‘Wie zijn leven wil redden, zal het verliezen; wie het verliest, zal het redden.’ Luisteren verdiept zich door dit ken-nistheoretisch perspectief: je wilt de ander of het andere echt kennen.

Luisterbereidheid zegt zo niet alleen iets over de vaardigheden in communicatie en gespreksvoering, maar wortelt evenzeer in een levenshouding en kentheoretisch perspectief. De geestelijk verzorger wil de ander echt leren kennen en nog sterker: wil dat de ander zichzelf verder leert kennen. Vanuit die luisterbereidheid kan de geestelijk verzorger de ander tot nieuwe inzichten brengen. Het verhaal van Jannie Oskam

is illustratief daarin en elke geestelijk verzorger kan aanvullen met verhalen uit eigen praktijk. Vanuit de dialoog en de gelaagdheid daarvan kom je tot nieuwe, diepere inzichten in wat het leven betekenisvol maakt.

Reflectie

Hoewel reflecteren vooral iets is om te doen, toch een korte opmerking hierbij. Reflecteren en theologie liggen in elkaars verlengde. In de reflectie wil je leren hoe je handelt, wat het oplevert in gevoel en gedachten en wat je een volgende keer wilt doen. In theologisch perspectief is dat wat Benedictus bedoelt met de term *conversio morum*: bereidheid tot veranderen. Willen leren, verdiepen, veranderen. Reflectie leidt ook tot verdieping, geeft inzicht in drijfveren, onderliggende gevoelens. Inzicht daarin is nodig om zelf te wortelen in deze werkelijkheid of ook in het uitzicht hoe het er na deze werkelijkheid uit kan zien. In de reflectie kun je voelen en denken hoe het leven betekenis krijgt in het perspectief van een goddelijke werkelijkheid. Dat kan troost bieden, uitzicht of levert wijsheid op hoe om te gaan met de dagelijkse werkelijkheid.

Spiritualiteit

Bij spiritualiteit is het veld enorm en het aanbod immens, ook al vanwege de verschillende levensbeschouwelijke bronnen die er zijn. Onze tijd kenmerkt zich niet meer door een religieuze cultuur, maar er zijn religies en levensbeschouwingen in een seculiere cultuur. De rol van religie is niet per se marginaal, maar ze bepaalt niet meer een hele cultuur. Levensbeschouwing en religie doen er evenwel zeer

toe: voor het individu, voor een familie, voor gemeenschappen.

In GV Thuis is dat heel concreet. Mensen zitten met zingeingsvragen, terwijl ze niet in staat zijn of willen om dat in een religieuze of levensbeschouwelijke omgeving te beleven. Toch blijven de vragen actueel en spelen soms hoog op. Hoe goed is het dat een geestelijk verzorger, die ruime bagage heeft in spiritualiteit, dan gesprekspartner kan zijn. Om in dialoog te ontdekken welke betekenissen, waarden en uitzichten een rol kunnen spelen, ja zelfs heilzaam kunnen zijn. Niet voor niets noemt iemand als Machteld Huber spiritualiteit het belangrijkste element als het gaat om iemands gezondheid en veerkracht.

De rol van de geestelijk verzorger in GV Thuis is bijzonder. Juist in zijn niet-vertegenwoordigende inzet kan hij mensen nabijkomen in wat hen ten diepste bezighoudt en hoe spiritualiteit daarbij kan aansluiten. De geestelijk verzorger is er niet vanwege zijn achtergrond, maar kan deze wel benutten in de dialoog met de behoefte van mensen.

Conclusie: publieke theologie

Welke rol kan theologie spelen in de hedendaagse maatschappij? Welke betekenis kan theologie hebben in het werkveld van GV Thuis? Enkele opmerkingen hierbij.

In de eerste plaats is het verheugend dat de overheid oog heeft voor zingeingsvragen. De overheid constateert lacunes en wil vanuit haar rol daarin voorzien. Met geestelijke verzorging thuis hebben mensen de mogelijkheid om met professionals of toegeruste vrijwilligers dat te verkennen, te verhelderen, betekenis te geven.

- *Juist in zijn niet-vertegenwoordigende inzet kan de geestelijk verzorger thuis mensen nabijkomen.*

Het is goed om dat te benoemen, juist ook in een tijd waarin de overheid onder vuur ligt om wat er niet goed gaat of waar het (begrijpelijk) gebrekkig reageert op een wereldwijde gezondheids crisis. In het publieke domein komt er ruimte om zingeingsvragen te stellen en te zoeken naar antwoorden. Velen vinden de weg naar de traditionele religies niet meer. De correlatie tussen de boodschap van religies en levensbeschouwingen en de vragen en behoeftes van mensen sluiten onvoldoende op elkaar aan. In een publieke theologie moet daar noodzakelijkerwijs over nagedacht worden.

In de tweede plaats is het noodzakelijk om na te denken over onze cultuur en de plaats voor religie en levensbeschouwing daarin. We leven in een seculiere cultuur, waar religies en levensbeschouwingen en plek zoeken. De tijd van een religieuze cultuur ligt achter ons. Met de Verlichting is daar een einde aan gekomen, of je dat nu leuk vindt of niet. Het vraagt een andere rol van godsdiensten en levensbeschouwingen, van kerken in die seculiere cultuur. Het vraagt om anders te kijken hoe denkbeelden in theologie aansluiten bij beleving, ervaring en vragen van mensen. Dat lijkt mij overigens niet erg, want in een diepere betekenis is het de theologie daar altijd om te doen. Geloof op zoek naar inzicht.

In onze tijd vertaalt zich dat naar een nieuw zoeken naar taal, gebaren en rituelen om aan te kunnen sluiten bij zingeingsvragen. Mensen

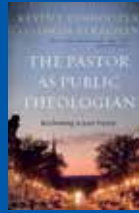
zoeken ook vandaag de dag naar hun plaats in deze werkelijkheid. Theologie zoekt steeds naar de kern, naar de ziel en het wezen van de dingen. Kees de Groot besloot er zijn inaugurale rede mee en ik sluit me daarbij aan: zielzorg zoekt en articuleert wat mensen ten diepste aangaat, wat hen drijft. De geestelijk verzorger in de thuissituatie geeft op nieuwe wijze, in een nieuwe tijd, vorm aan die zorg voor de kern van ieders bestaan.

Literatuur

- Derkse, W. (2000). *Een levensregel voor beginners*. Tiel: Lannoo.
- Groot, C.N. de (2021). *Vragen bij het leven*. Tilburg: Tilburg University.
- Lang, G. & Molen, H.T. van der (2012). *Psychologische gespreksvoering*. Amsterdam: Boom.
- Oskam, J. (2021). *Tussenland*. Utrecht: De Graaff.
- Smit, J. (2009). *Tot de kern komen*. Kampen: Kok.
- Velthoven, Th. van (1988). *De intersubjectiviteit van het zijn*. Kampen: Kok/Agora.

Guido (dr. G.) Schürmann is beleidsadviseur bij Agora en projectleider voor Geestelijke Verzorging Thuis. Hij was lang werkzaam voor jongerenpastoraat bij het bisdom Rotterdam en werkte zeven jaar als geestelijk verzorger in het Haaglanden Medisch Centrum. Hij is als docent Filosofie verbonden aan de priester- en diakenopleiding Bovendonk.
E gschurmann@agora.nl

TIPS BIJ HET THEMA

In 2015 verscheen het boek *The Pastor as Public Theologian. Reclaiming a Lost Vision* (Baker Academic) van de theologen Kevin J. Vanhoozer en Owen

Strachan. Beide werken vanuit evangelicaal-christelijk perspectief aan herbronning voor pastores in hun traditie. De (her)ontdekking dat er een intrinsieke relatie bestaat tussen de binnenkerkelijke praktijken van kerk-zijn (zoals prediking, pastoraat, viering) en de publiek-theologische betekenis hiervan, verleent dit boek een programmatisch karakter.

Aan de hand van verhalen van patiënten uit zijn praktijk, uit de literatuur en zijn persoonlijke verhaal laat psychiater Klaas-Jan Pos in *Leed heeft niet het laatste woord*. Zonder lijden geen

geluk (Utrecht: Ankh Hermes, 2018) zien dat ieder mens is toegerust om met lijden en leed om te gaan. In een tijd waarin de nadruk zwaar ligt op succesvol en geslaagd zijn, is er voor die werkelijkheid weinig aandacht. En juist daarom van des te meer belang om te weten dat we allemaal over deze vaardigheden beschikken.

Theologische kritiek van de geleefde religie

Praktische theologie in het hbo

De laatste decennia laten een enorme pluralisering zien op het religieus en geestelijk erf. Die ontwikkeling heeft een einde gemaakt aan de min of meer vanzelfsprekende aansluiting van de theoloog in zijn rol als geestelijk verzorger, godsdienstleraar, kerkelijk werker of anderszins op de beleving en ervaring van de mensen waarmee hij of zij werkt. Deze bijdrage onderzoekt hoe dit spanningsveld wordt gethematiseerd in het praktisch-theologisch discours, in het bijzonder binnen de lectoraten die zijn verbonden aan opleidingen hbo-theologie. Daarin zal blijken dat het écht serieus nemen van veelkleurigheid en pluraliteit slechts mogelijk is door zich ook als een kritisch tegenover daarvan op te stellen. Thuis zijn in een eigen theologische traditie is daarbij in de meeste gevallen onontbeerlijk.

Crisis van de praktische theologie

De praktische theologie kent een turbulente geschiedenis die een afspiegeling vormt van de al even turbulente ontwikkelingen in de relatie tussen geloof, kerk en samenleving. Die turbulentie heeft de praktische theologie de bedenkelijke kwalificatie van ‘crisiswetenschap’ opgeleverd (Ganzevoort 2007b, 20-24). Met die term wordt verwezen naar de crisis tussen kerk en wereld die elkaar steeds minder lijken te verstaan (Heitink 1993; 2003).

Waar de ‘praktische vakken’ ooit vooral dienden als praktijkopleiding voor de theoloog die moest leren zich verstaanbaar te maken in kerk,

school en de andere rollen in de samenleving, leidde die vervreemding tussen kerk en wereld tot nieuwe vragen (Van der Tuin 2008, 23-24). Doordat het niet langer vanzelfsprekend was dat de theologische boodschap door hoorder, leerling of pastoraat goed zou worden verstaan werd de ‘correlatie’ tussen boodschap en leefwereld een vraag op zich (Mulder 2010; Dillen & Gärtner 2015, 131 e.v.). De praktische theologie moest antwoorden vinden op een handelingsverlegenheid die eerder niet op die manier ervaren werd. Inhoudelijk stimuleerde dat de aandacht voor de leefwereld van de gelovige, methodisch betekende het vooral een aanhaken bij de werkwijzen van de sociale wetenschappen.

In 1993 schetst Heitink nog als voorbeeld van de praktische theologie als handelingswet-

< Walker Evans, [Allie Mae Burroughs, Hale County, Alabama], 1936

schap een onderzoek naar de behoeften onder kerkgangers met betrekking tot hun deelname aan avondmaalsvieringen (frequentie, wijze van viering, onderlinge verschillen) met het oog op de ‘mogelijkheden tot en voorwaarden waaronder de deelname aan avondmaalsvieringen verbeterd kan worden’ (Heitink 1993, 217). Het onderzoek heeft dan nog vooral als doel via kennis van de doelgroep de kerkelijke praxis te bevorderen.

Maar ook die stap lijkt inmiddels voorbij. Niet langer is het de vraag of de hoorder, de leerling, de pastorant ons nog goed verstaat, maar – omgekeerd – of wij de leerling, pastoorant en hoorder wel goed verstaan – waarbij de term ‘hoorder’ steeds ongemakkelijker aan doet. De richting van de hermeneutiek lijkt zich te hebben omgedraaid. Het gaat niet meer om de vraag hoe we het Woord verstaanbaar kunnen maken voor onze ‘hoorders’, maar het gaat om de vraag of we onze ‘hoorders’ nog wel goed verstaan.

Geleefde religie

De beschreven verschuivingen hebben niet alleen consequenties voor het praktisch-theologisch denken, maar vooral ook voor het praktisch-theologisch doen. Waar in het verleden de focus van de theoloog lag op het juiste verstaan van bron en traditie met de bedoeling die goed te kunnen doorgeven binnen de praktijken van kerk, school en samenleving, is nu de blikrichting omgedraaid. De theoloog van vandaag wil vooral de ‘geleefde religie’ goed verstaan, om die vervolgens zinvol in gesprek te kunnen brengen met bron en traditie. Het handelen vertrekt niet vanuit de betrekkelijke eenduidigheid van bron

- *Vooraf de ‘geleefde religie’ goed verstaan, om die vervolgens zinvol in gesprek te kunnen brengen met bron en traditie.*

en traditie, maar in de pluraliteit van de praktijk van geleefde religie. De focus ligt op wat in die ontmoeting gebeurt en dat is per definitie open en onvoorspelbaar.

Ook het onderzoek richt zich steeds meer naar de wijze waarop gewone religieuze mensen – en zelfs niet-religieuze mensen – hun (a)religiositeit beleven. De praktische theologie schuift daarmee steeds verder op in de richting van de sociale wetenschappen en de religiewetenschappen, die zich al veel langer met dit soort vragen bezighielden. Als Ruard Ganzevoort in 2005 aan de Vrije Universiteit in de voetsporen treedt van Heitink, geeft hij zijn oratie als ondertitel mee: ‘Praktische theologie als de hermeneutiek van de geleefde religie’ (2005b).

Fontys-lector Leo van der Tuin spreekt daarom in plaats van ‘religie’ liever van ‘religiositeit’, die hij definieert als: ‘de praxis van symbolisch handelen waarin het verlangen naar transcendente betekenisgeving aan het ondoorgrondelijke wonder dat het bestaan is, tot uitdrukking komt’ (Van der Tuin 2008, 6, 21; Van der Tuin & Van Zilfhout 2011, 67). Ganzevoort en diens opvolger als lector bij Windesheim André Mulder typeren het praktisch-theologisch onderzoek naar ‘geleefde religie’ als het onderzoek naar ‘wat voor mensen heilig is’ (Mulder 2010, 33, 42). Daarbij gaat het niet zomaar om alles waar we ons druk over maken, over onze ‘hei-

lige huisjes', maar over dat wat respect afdwingt, omdat het groter is dan wijzelf.

Horizontale transcendentie

Bij zijn aantreden als lector bij Windesheim spreekt Ganzevoort in navolging van Harry Kunneman van 'horizontale transcendentie' (2007a, 19). Hiermee bedoelt hij de ervaring dat de grenzeloosheid van mijn 'ik' wordt begrensd door de ontmoeting met de ander en dat de mensen in de omgang met elkaar met waarden worden geconfronteerd die respect afdwingen, omdat ze groter zijn dan onze eigen behoeften en verlangens. Transcendentie is letterlijk 'grensoverschrijding', wat enerzijds inhoudt dat wat aan gene zijde van de grens ligt, groter is dan ikzelf en anderzijds dat ikzelf daardoor begrensd wordt (Ganzevoort & Velema 2005). Het 'transcendente' of 'dat wat ons heilig is' is dat wat aan ons vooraf gaat, wat ons te boven gaat, dat wat we niet beheersen, wat ons tegenover is (Ganzevoort 2013, 31).

Benaauwend

Niet zelden is echter dat wat mensen het heiligst is, ook dat wat hen het meest benaauwt. Traditioneel is het de taak van de theologie om de verhalen waaruit mensen leven en waarin zij soms gevangen kunnen zitten, open te breken door ruimte te maken voor transcendentie, voor dat wat groter is dan wijzelf. Daarbij gaat het er om te laten zien en ervaren hoe persoonlijke verhalen deel uitmaken van grotere verhalen, of om te laten zien en ervaren hoe de verhalen waaruit wij leven ook ánders verteld kunnen worden met een ander plot, een ander perspectief. Ganzevoort en Visser verwijzen in hun stan-

daardwerk *Zorg voor het verhaal* naar de wijze waarop nieuwtestamentische gelijkenissen fungeerden om vertrouwde verhalen open te breken en situaties in een nieuw licht te bezien. Zo functioneren religieuze verhalen – waarin transcendentie en het transcendente steeds opnieuw een thema is – als het goed is als bevrijdende spiegelverhalen (2007).

Soms ook is juist wat mensen heilig is gekwetst, geschonden, of het is zelfs volkomen afwezig (Ganzevoort 2005a; 2006a, 63-65). In die situaties kan het de rol van de beroepstheoloog zijn de ander een tegenover te zijn en 'het heilige' in diens leven door dienstbaarheid, Woord of sacrament present te stellen. Hierin ligt voor Ganzevoort ook een belangrijke functie van het ambt. De ambtsdrager vertegenwoordigt 'meer dan zichzelf' en maakt ook op die manier 'ruimte voor transcendentie' (Ganzevoort 1998, 74; 2000, 121-122).

Religiekritiek

Religie en religiekritiek zijn volgens Ganzevoort dan ook als twee zijden van dezelfde medaille (Ganzevoort 2010). Als religie bestaat in het ter sprake brengen van het onuitsprekelijke, het radicaal transcendente, dan schiet dat 'ter sprake brengen' per definitie tekort. Taal onthult én verhult, brengt ter sprake én perkt in. Tegelijk hebben we die religieuze taal nodig om in ons leven het onuitsprekelijke op het spoor te komen (Ganzevoort 2006b).

In die spanningsvolle dynamiek is de theologisch professional vooral bemiddelaar van transcendentie, en dan wel in het bijzonder de radicale transcendentie, die elke beschrijving van transcendentie transcendeert (Ganzevoort

2005b, 25).

De grens tussen ‘het heilige’ en ‘heilige huisjes’ is daarbij maar dun. Theologen zelf bivakkeren voortdurend op die grens. Enerzijds zijn zij het die proberen ‘het heilige’ hanteerbaar en bewoonbaar te maken. Dit is in de klassieke zin de ‘bemiddeling van het heil’ in Woord, sacrament en dienst aan de naaste. Maar tegelijkertijd is het de taak van de theoloog om in de ‘heilige huisjes’ die hij zelf zo bouwt voortdurend te zoeken naar wat daarin werkelijk ‘heilig’ is, in de zin van ‘groter dan wijzelf’.

Canzevoort spreekt in dat verband van ‘religieuze deconstructie’. In zijn oratie uit 2005 zegt hij:

‘Men mag ook zeggen dat deze deconstructie de bedoeling heeft de ruimte van de transcendentie te beschermen tegen religieuze manipulaties.’ ‘Uiteindelijk’, zegt Canzevoort, ‘staat alle religieuze duiding per definitie onder de kritiek religieuze manipulatie te zijn.’

Het is in dat licht ook dat we zijn conclusie moeten verstaan dat ‘transcendentie’ het centrale motief is van elke theologie (2005b, 24).

Wat voor religie in algemene zin geldt, geldt voor ‘geleefde religie’ niet anders. Ook in de geleefde religie gaat het om de omgang met ‘wat voor mensen heilig is’ en gaat dat onvermijdelijk samen met het ontwikkelen van ‘heilige huisjes’. Ook hier is de taak van de theoloog het bewoonbaar maken van het heilige enerzijds en de deconstructie van elke vorm van ‘religieuze manipulatie’ anderzijds. Theologen putten daarbij uit religieuze tradities en verhalen die vol zijn van transcendentie én van de menselijke neiging wat transcendent is onder controle te krijgen en te instrumentalisieren.

Dat spanningsveld vormt het werktelein van de theoloog, de tradities en verhalen vormen zijn of haar taal en instrument.

Brandpunten van het heilige

In bijna alle culturen en samenlevingen vormen religies in meer of minder geïnstitutionaliseerde vorm de brandpunten waar ‘het heilige’ gethematiseerd, gevierd en ontsloten wordt. In religies wordt getracht taal te geven aan het onuitsprekelijke – mét daarmee steeds het risico het onuitsprekelijke in zijn onuitsprekelijkheid tekort te doen.

Religieuze praktijken zijn dan ook vaak terughoudend in het uitspreken van wat hen heilig is. De beeldverboden zijn daarvan de sprekende (zwijgende) voorbeelden. De neiging moet weerstaan worden om grip te willen krijgen op wat ongrijpbaar is en te boven te willen komen wat ons te boven gaat.

Volgens André Mulder is het juist aan theologen te ‘zoeken naar woorden’, maar blijft het ook bij hen vaak bij stamelen (Mulder 2010, 10, 42). De uitdaging voor elke religie is in religieuze taal ruimte te maken voor transcendentie. En dat is niet eenvoudig.

Zoeken naar woorden

Dat zoeken naar woorden is des te lastiger als in de context waar de theoloog werkzaam is een andere taal gesproken wordt. Borgman schetst in zijn openingsartikel hoe lastig het voor de geestelijk verzorger is zich verstaanbaar te maken in een wereld waar in medische taal wordt gedacht en gesproken.

Zorginstellingen, maar ook scholen, hulpverleningsinstanties en andere maatschappelijke

- *De theoloog moet hier in staat zijn wat mensen in professionele zin heilig is te verbinden met wat hen als mens ten diepste heilig is.*

organisaties waar theologen werkzaam zijn, kennen een eigen taal en professionele cultuur. Om die dimensie van ‘professionele normativiteit’ te verhelderen werd binnen de context van de lectoraten van Hogeschool Viaa, Christelijke Hogeschool Ede (CHE) en Driestar Educatief het ‘normatieve praktijkmodel’ ontwikkeld (Jochensen, Kuiper & De Mynck 2006; Jochensen 2009; Hoogland 2014).

Professionele praktijken kennen volgens dit model hun eigen ‘bestemming’, die typerend is voor die praktijken en richting geeft aan het professionele handelen binnen die praktijken. Zo maakt het model duidelijk dat de ‘bestemming’ van een ziekenhuis ligt in goede zorg en niet in economisch rendement (al is dat laatste niet onbelangrijk). De ‘bestemming’ van een school ligt in goed onderwijs en niet in tevredenstellen van de ouders (al is dat laatste niet onbelangrijk).

Dit ‘normatieve praktijkmodel’ is zowel gebaseerd op de traditie van de christelijke wijsbegeerte van Herman Dooyeweerd, als op het werk van de Schotse filosoof Alasdair MacIntyre. Belangrijk daarin is dat de normativiteit van professionele praktijk niet gebaseerd is op de optelsom van individuele voorkeuren of overtuigingen van de deelnemers aan die praktijken, maar dat professionele praktijken hun eigen innerlijke normativiteit kennen, een eigen vorm van ‘horizontale transcendentie’.

Theologen die als geestelijk verzorger, godsdienstleraar of anderszins in zulke praktijken werkzaam zijn, hebben vaak de functie van het ontsluiten van ‘het heilige’ in een context waarin die andere professionele normativiteit – terecht – domineert. Zijn of haar rol is daarmee vaak die van een gesprekspartner én een tegenover. De theoloog moet hier in staat zijn wat mensen in professionele zin heilig is te verbinden met wat hen als mens ten diepste heilig is.

Bij zijn afscheid van het Onderzoekscentrum voor Jeugd, Kerk en Cultuur (OJKC) in 2018 schetste *youth ministry*-onderzoeker Jos de Kock hoe praktische theologie begint met het in kaart brengen van expliciete en impliciete overtuigingen, standaarden en idealen in de praktijk, het bestuderen van die praktijken zelf, deze trachten te begrijpen vanuit theologische en pedagogische interpretatiekaders en deze ten slotte met elkaar in gesprek brengen (De Kock & Norheim, 2018; De Kock, Sonnenberg & Renkema 2018). Dit alles is volgens hem niet alleen een kwestie van goed kijken en observeren, maar ook van goed luisteren, naar de verhalen, naar wat mensen – in zijn geval jongeren en jongerenwerkers – bezighoudt en het is de kunst daar woorden voor te vinden.

Het gaat er om taal te ontwikkelen die helpt hun omgang met het heilige te ontsluiten. Leo van der Tuin ziet op dat terrein zowel in de geleefde als in de geïnstitutionaliseerde religies ‘nieuwe vocabulaires’ ontstaan (Van der Tuin & Van Zilfhout 2011, 64, 73).

Zoals eerder ook André Mulder al zei, is praktische theologie hier een kwestie van ‘zoeken naar woorden’. Het is theologische taal en de voortdurende vernieuwing van die theologi-

sche taal die kan helpen om wat in de praktijk gebeurt te ontsluiten en begrijpelijk te maken. En juist in het spreken van die taal, de taal van het heilige, van transcendentie, *god talk*, is de theoloog als het goed is specialist.

Dubbelrol

De theoloog speelt daarbij in zekere zin voortdurend een dubbele rol. Om het heilige te ontsluiten, toegankelijk, bewoonbaar te maken moet hij thuis zijn in de taal van de religie. Maar tegelijk moet hij zich ook reflectief tot die religieuze taal kunnen verhouden.

De taal van de religie – ook wel ‘eerste orde’-taal – helpt ons het heilige, dat wat groter is dan wijzelf, te ontsluiten, te duiden en betekenis te geven. De reflectieve taal van de ‘tweede orde’ helpt ons reflecteren op de verschillende talen van de eerste orde, waaronder het hele palet van religieuze en levensbeschouwelijke, maar ook professionele, politieke of subculturele talen. Ganzevoort (2001) schrijft daar over:

‘Voor de theoloog ligt er dan ook een voortdurende uitdaging te werken aan een vruchtbare verbinding tussen zijn of haar eigen ‘eerste orde spreken’ en zijn of haar wetenschappelijk en vakmatig ‘tweede orde spreken’.

Bij dat alles blijft de theoloog zeker geen buitenstaander, ook hijzelf leert en groeit in dat proces. Voormalig CHE-lector René Erwich typeerde daarom de hbo-theoloog als ‘grensganger’, die voortdurend bemiddelt tussen geïnstitutionaliseerde en geleefde religie (Erwich & Praamsma 2016).

- *Steeds opnieuw taal proberen te geven aan ‘het heilige’, juist ook daar waar mensen met stomheid zijn geslagen.*

Bert Roor (2018, 69), verbonden aan datzelfde CHE-lectoraat, schrijft in zijn proefschrift over diaconaat:

‘Diaconale ervaringen kunnen helpen om andere vormen van openbaring, zoals de bijbelse geschriften en de traditie van de kerk, beter of anders te verstaan. Ervaring is daarmee geen correctie op deze vormen van openbaring, maar op de geldende interpretatie hiervan in de geloofsgemeenschap.’

Daarmee werkt de religiekritiek dus zeker ook omgekeerd. Religieuze tradities worden vanuit de geleefde religie onder kritiek gesteld vanuit de vraag waar in die tradities de transcendentie te vinden is waarin op een bevrijdende manier de vertrouwde grenzen en vanzelfsprekendheden overschreden worden. Ook voor religieuze tradities geldt immers dat hun taal slechts kan worden, en hun centrale begrippen tot leeggelopen ‘zombie-begrippen’ (Ganzevoort 2013, 6). De ‘geleefde religie’ helpt zo ook de religieuze tradities te vernieuwen. In die dynamiek houden ‘religieuze traditie’ en ‘geleefde religie’ elkaar scherp.

Voor de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) was het zelfs aanleiding de ontwikkeling van nieuwe vormen van kerk-zijn te omarmen als broedplaatsen voor kerkelijke vernieuwing. Aan de CHE doet Sake Stoppels als lector onderzoek naar de vraag op welke manier het heil vorm krijgt in deze nieuwe geloofsgemeenschappen.

Onvervuld verlangen

Theologisch handelen begint bij de ontmoeting met mensen en wat hen heilig is. De rol van de praktisch theoloog is in die ontmoeting ruimte te maken voor transcendentie, door het ‘heilige’ dat zich in de ontmoeting met de ander manifesteert te ontsluiten én onder kritiek te stellen, te bevestigen én te deconstrueren.

Het werk van de hbo-theoloog is dan ook niet het vervullen van geestelijke behoeften en verlangens, maar veeleer het kritisch bevragen van die behoeften en verlangens. Leo van der Tuin spreekt bij zijn afscheid als lector bij Fontys niet van het ‘vervullen’, maar juist van het leren ‘uithouden van het verlangen’ onder de verwijzing naar de fundamentele gebrokenheid van ons bestaan (Van der Tuin & Van Zilfhout 2011, 71). En in die spanning tussen fundamentele gebrokenheid en onvervulbaar verlangen naar heelheid moet ook de theoloog het zelf zien uit te houden.

Het wonder van de taal

In 2013 schreef Ruard Ganzevoort voor de ‘Nacht van de Theologie’ een essay onder de titel *Spelen met heilig vuur. Waarom de theologie haar claim op de waarheid moet opgeven*. Hoewel hier de ondertitel de meeste discussie opleverde, zat de kern van zijn betoog in de hoofdtitel: ‘spelen met heilig vuur’.

Ganzevoort schrijft (p. 31):

‘Spreeken over het heilige is een manier om te spreken over het bestaan zelf, over het hart, het wezen, de ziel, over onszelf en de samenleving en over het besef dat er van alles en nog wat gebeurt dat ons overkomt, overstijgt, aanspreekt en scherpst. Theologisch spreken gaat over ons menselijk bestaan ‘voor

het aangezicht van God’ oftewel: in het licht van het heilige’.

Theologen zijn degenen die – steeds opnieuw – taal proberen te geven aan ‘het heilige’, juist ook daar waar mensen met stomheid zijn geslagen. Volgens Hans-Georg Gadamer voltrekt zich daarbij het ‘wonder van de taal’. Gadamer schrijft in zijn essay *Was ist Wahrheit* uit 1957:

‘Het meest verwonderlijke aan het wezen van de taal en van het gesprek is echter, dat ook ikzelf niet gebonden ben aan wat ik meen, wanneer ik met anderen over iets spreek, dat niemand van ons de hele waarheid in zijn mening omvat, maar dat wel de hele waarheid ons beiden in onze afzonderlijke mening kan omvatten.’ (Gadamer 1957)

Of zoals het in de christelijke traditie wordt verwoord:

‘Waar twee of drie in mijn naam samen zijn, daar ben Ik in hun midden.’ (Matteüs 18:20)

Literatuur

- Dillen, A. & Gärtner, S. (2015). *Praktische theologie*. Tiel: Lannoo.
- Erwich, R. & Praamsma, J.M. (2016). *Grensgangers. Pendelen tussen geloof en cultuur*. Utrecht: Kok.
- Gadamer, H.-G. (1957). Was ist Wahrheit? *Zeitwende. Die neue Furche*, vol. 28, 1957, pp. 226-237.
- Ganzevoort, R.R. (1998). Wat zit er in de linzensoep? *Pastoraat en psychotherapie. Psyche en Geloof* 9/2.
- Ganzevoort, R.R. (2000). De pastor(ant) als theoloog. De theologische kwaliteit van het pastorale gesprek. *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 100/3.
- Ganzevoort, R.R. (2001). Theologie als zwijgen over God. In: J.H. van der Laan e.a., *Speuren naar geloof*. Kampen: THUK. 60-81.
- Ganzevoort, R.R. (2005a). Als de grondslagen vernield zijn ... Over trauma, religie en pastoraat. *Praktische theologie* 32/3. 344-361.
- Ganzevoort, R.R. (2005b). *De hand van God en andere verhalen. Praktische theologie als hermeneutiek van de geleefde religie*. Amsterdam: VU. <http://www.ruardganzevoort.nl/oratie.htm>.
- Ganzevoort, R.R. (2006a). *De hand van God en andere ver-*

- halen. *Over veelkleurige vroomheid en botsende beelden*. Zoetermeer: Meinema.
- Ganzevoort, R.R. (2006b). Spreken is zilver, horen is goud. Over de preek als Woord van God. *Verbum et Ecclesia* 27/2, 509-533.
- Ganzevoort, R.R. (2007). Waarheen met de praktische theologie? *Theologisch Debat*, 4(1), 20-24.
- Ganzevoort, R.R. (13 oktober 2010). *Religie kan niet zonder religiekritiek*. Opgehaald van <https://ruardganzevoort.wordpress.com/2010/10/13/religie-kan-niet-zonder-religiekritiek/>.
- Ganzevoort, R.R. (2013). *Spelen met heilig vuur. Waarom de theologie haar claim op de waarheid moet opgeven*. Utrecht: Ten Have.
- Ganzevoort, R.R. & Velema, A.W. (2005). Pastoraat en transcendentie. *Kernvraag* 133, 49-58.
- Ganzevoort, R.R. & Visser, J. (2007). *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*. Zoetermeer: Meinema.
- Heitink, G. (1993). *Praktische theologie. Geschiedenis, theorie, handelingsvelden*. Kampen: Kok.
- Heitink, G. (2003). *Tussen 'oprit 57' en 'afslag 03'. De weg, het landschap en de praktische theologie*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Hoogland, J. (2014). *Vormend onderwijs in het Stoner tijdperk*. Lectorale Rede. Zwolle: Gereformeerde Hogeschool.
- Jochimsen, H. (2009). *Opdat het gras weer bloeie ... Ontwikkeling, levenswetenschappen en religie*. Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Jochimsen, H., Kuiper, R. & Muynck, B. de (2006). *Een theorie over praktijken. Normatief praktijkmodel voor zorg, sociaal werk en onderwijs*. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn (Dixit 1).
- Kock, A. de & Norheim, B.E. (2018). Youth ministry research and the empirical. *International Journal of Practical Theology* 22(1), 69-83.
- Kock, A. de, Sonnenberg, P.M., Renkema, E. (2018). Normativity in empirical youth ministry research. *Journal of Youth and Theology* 17 (2) 81-103.
- Mulder, A. (2010). *Zoeken naar woorden. Praktijkgericht onderzoek naar levensbeschouwelijke communicatie in zorg en onderwijs*. Zwolle: Windesheim.
- Roor, B. (2018). *Heilzame presentie. Diaconale betrokkenheid als leeromgeving voor protestantse kerken*. Utrecht: Boekencentrum Academic.
- Tuin, L. van der & Zilfhout, P. van (red.) (2008). *De nieuwe kleren van religie*. Tilburg: Fontys Hogescholen.
- Tuin, L. van der (2008). *God droeg zondagavond een blauwe trui*. Eindhoven: Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing.

Jan Marten (dr. J.M.) Praamsma is als onderzoeker verbonden aan het lectoraat Theologie van de Christelijke Hogeschool Ede.
E jmpraamsma@che.nl

ACTUEEL

Reizende tentoonstelling 'Slavernijverleden en kerken in Nederland'

We moeten dóór – niet met ontkenning maar met besef. Met de reizende beeldtentoonstelling 'Slavernijverleden en kerken in Nederland' hopen de initiatiefnemers bij te dragen aan de gezamenlijke verwerking van het slavernijverleden in Nederland. De tentoonstelling is tot en met Kerst te zien bij de Protestantse Theologische Universiteit aan De Boelelaan in Amsterdam en gaat daarna op reis langs verschillende kerkelijke gemeenten in Nederland om ontmoetingen rondom het thema nog meer context-bepalender te maken.

De beeldtentoonstelling is een initiatief van de Werkgroep Heilzame Verwerking Slavernijverleden in samenwerking met de Protestantse Theologische Universiteit (PThU).

Opleiden van humanistisch geestelijk verzorgers: de ontwikkeling van dialogische professionaliteit

Erik Borgman betoogt dat het eigene van geestelijke verzorging verloren gaat nu de geestelijke verzorging steeds meer een seculiere professie is geworden. Hij pleit voor een versterking van de theologische basis onder de geestelijke verzorging, om de publieke rol goed te kunnen vervullen. In deze bijdrage gaat Gaby Jacobs in op het wedervaren van de humanistisch geestelijke verzorging, tot voor kort nog humanistisch raadswerk geheten.

De humanistisch geestelijke verzorging kan niet bogen op een theologische traditie, maar baseert zich op filosofische en psychologische perspectieven, die van meer of minder recente aard zijn.

Vanuit haar ontstaan als levensbeschouwing voor de ‘niet-kerkelijken’, is het voor deze geestelijk verzorgers altijd gemakkelijker geweest om aan te geven wat ze *niet* zijn dan wat ze *wel* zijn. De professionele crisis waar Borgman over spreekt, is de humanistisch geestelijke verzorging dan ook niet vreemd. Deze crisis neemt echter net een wat andere gedaante aan, bij alle overeenkomsten die er zijn. De humanistisch geestelijke verzorging heeft – door de afwezigheid van een geloofstraditie waarop zij berust – altijd dichter aangeschurkt tegen het werk van psychologen en maatschappelijk werkers.

De inmiddels klassieke vraag naar het domein en de specialisatie van geestelijke verzorging ten opzichte van andere professies is met de ontwikkeling van Geestelijke Verzorging

Thuis (zie de bijdrage van Guido Schürmann – red.) nieuw leven ingeblazen. Wat is nu die eigen kleur van de GV Thuis ten opzichte van andere beroepsgroepen in de eerstelijnszorg en het sociale domein of breder, van geestelijke verzorging ten opzichte van andere hulpverlenende professies?

In deze bijdrage zal ik allereerst op grond van de literatuur twee belangrijke ontwikkelingen schetsen voor de humanistisch geestelijke verzorging (HGV) en wat deze betekenen in termen van de humanistische inspiratie die aan het werk ten grondslag ligt. Uiteraard zijn er ook andere veranderingen gaande, maar deze twee komen het sterkst naar voren in publicaties over geestelijke verzorging in het afgelopen decennium.

Het gaat enerzijds om de veranderingen in het levensbeschouwelijk landschap in Nederland (en West-Europa). Nederland is een *seculiere en tegelijk pluriforme* samenleving

geworden, waarin de invloed van religieuze en niet-religieuze tradities en organisaties sterk is verminderd, en die een diversiteit aan – vaak niet geïnstitutionaliseerde – levensbeschouwingen laat zien.

Anderzijds is er een trend gaande van *professionalisering* van de geestelijke verzorging, waar ook Borgman op wijst, die zich met name in de zorgsector voltrekt en die zich toont in de herpositionering van geestelijk verzorgers binnen zorginstellingen, onderzoek naar effecten van geestelijke verzorging, territoriaal (in plaats van naar denominatie) werken en een toename van samenwerking met andere disciplines.

Na de korte bespreking van deze twee ontwikkelingen zal ik laten zien dat deze ook vragen oproepen over de competenties die nodig zijn voor geestelijke verzorging en het opleiden van deze geestelijk verzorgers.

In het zoeken naar een mogelijk antwoord in de literatuur valt het concept van dialogische professionaliteit op, dat onder meer gebaseerd is op de *Dialogical Self Theory* (Hermans & Hermans-Konopka 2010). Dit concept vestigt de aandacht op de meerstemmigheid van de geestelijke verzorging in een complexe omgeving. Een sterke professionele identiteit is daarin verbonden met beweeglijkheid en kunnen werken met verschillen – in levensbeschouwelijkheid en in maatschappelijke posities van cliënten; en in doelen en referentiekaders van beroepsgroepen. Daarbij hanteer ik het uitgangspunt dat een opleiding maatschappelijke ontwikkelingen dient te volgen om relevant te

kunnen zijn voor de samenleving, maar daar ook een eigen – kritisch – standpunt dient in te nemen.

Secularisatie en pluralisme

Aan het begin van de twintigste eeuw nam de Nederlandse politiek een vrij unieke structuur aan voor de organisatie van haar samenleving, met als doel het vreedzaam naast elkaar bestaan van de vele kerken, religieuze stromingen en wereldbeelden die kenmerkend waren voor Nederland. In een systeem van ‘zuilen’ mocht elke geloofsovertuiging een zelfstandige deelmaatschappij ontwikkelen, met eigen scholen, zorginstellingen, politieke partijen en verzekeringsmaatschappijen.

Na de Tweede Wereldoorlog viel dit verzuilde systeem geleidelijk uit elkaar onder invloed van diverse complexe processen, zoals globalisering, individualisering en de secularisatie die het leven in moderne westerse samenlevingen kenmerkt. De filosoof Charles Taylor omschrijft dit als een proces van verandering van een samenleving waarin het vrijwel onmogelijk was om niet in God te geloven, naar een samenleving waarin dit een optie is geworden, zelfs een lastige optie in bepaalde omgevingen (Taylor 1989, 2007).

Daarbij hebben globalisering en de vestiging van uiteenlopende bevolkingsgroepen in Nederland en Europa geleid tot een toename van het aantal levensbeschouwingen en religieuze en spirituele tradities, waaronder moslim- en boeddhistische tradities. Mensen die niet religieus zijn aangesloten kunnen daarbij wel degelijk behoefte hebben aan spiritualiteit en nieuwe, meer gepersonaliseerde vormen van

spiritualiteit of geloofspraktijken ontwikkelen, die een hybride samenstel zijn van verschillende religieuze of spirituele tradities.

Een fundamentele paradox van deze eeuw is dan ook dat secularisatie en een toegenomen belangstelling voor spiritualiteit hand in hand gaan (Heelas & Woodhead 2005). Deze veranderingen hebben eveneens gevolgen voor het humanisme, voor humanistische organisaties en ook voor de humanistisch geestelijke verzorging.

Humanisme en humanistisch geestelijke verzorging

Geïnspireerd door bekende Nederlandse humanistische filosofen zoals Erasmus en Spinoza, zijn humanistische waarden zoals zelfbeschikking en sociale rechtvaardigheid diepgeworteld in de Nederlandse samenleving (Van Praag 1946/1978; Cliteur & Van Houten 1993; Derkx 2015). In 1946 werd in Amsterdam het Humanistisch Verbond opgericht, dat het officiële ‘thuis’ moest vormen voor het groeiende aantal mensen dat niet religieus was. In 1962 werd het Humanistisch Opleidingsinstituut (HOI) opgericht, waar het humanistisch raadswerk en de humanistische pedagogiek verder werden ontwikkeld. De officiële erkenning als georganiseerd wereldbeeld gaf de humanistische beweging in 1989 het recht om een eigen, door de Nederlandse staat erkende, universiteit te starten.

De Universiteit voor Humanistiek (UvH) biedt de opleiding voor het beoefenen van het ambt van humanistisch geestelijke verzorging, met zending door het Humanistisch Verbond. Haar missie is om door middel van onderzoek

en onderwijs op basis van haar humanistische inspiratie bij te dragen aan de ontwikkeling van een humane, zorgzame en duurzame samenleving waarin ieder mens een zinvol leven kan leiden.

De hiervoor geschetste context maakt dit echter geen gemakkelijke opgave. Waar er ooit schijnbaar duidelijke grenzen waren tussen verschillende levensbeschouwingen in hun rol als betekeniskaders bij het omgaan met existentiële vragen, lijken deze grenzen nu vaag en steeds veranderend. Hoe kan in zo’n complexe, pluriforme samenleving de humanistische ambitie gestalte krijgen dat alle mensen een ‘zinvol leven’ leiden? Wat betekenen humanistische tradities en waarden in de 21e eeuw?

Het humanisme is – net als de andere levensbeschouwingen en religies – meervoudig en aan verandering onderhevig. Er zijn humanisten die een uitgesproken atheïstisch standpunt bepleiten en daarmee de grenzen van hun levensbeschouwing markeren; en er zijn humanisten die de dialoog en raakvlakken met andere levensbeschouwingen zoeken. De secularisatie lijkt zich daarnaast ook uit te strekken tot het humanisme als levensbeschouwing, in de toenemende neiging om zichzelf niet te bekennen tot welke levensbeschouwing dan ook, dus ook niet als ‘humanist’, omdat humanistische waarden als ‘van iedereen’ worden gezien.

Deze ontwikkelingen en vragen spelen ook door in de humanistisch geestelijk verzorging in Nederland. De vraag naar het humanisme – en breder: geloof en levensbeschouwing – in deze tak van geestelijke verzorging, is ook langs een andere weg op scherp gesteld en dat is door de recente wijzigingen in de Beroepsstandaard

van de Vereniging voor Geestelijk VerZorgers (VGVZ). In de bewerkte versie van 2015 wordt geestelijke verzorging gedefinieerd als ‘professionele begeleiding, hulp en counseling bij vragen over zingeving en levensbeschouwing’ (VGVZ 2015). Deze definitie markeert een groeiende nadruk op de professionele kwaliteit van het werk, ondersteund door professionele standaarden, registratie, onderzoek, opleidingsregisters en gedragscodes voor het beroep.

Drie uitdagingen

Deze professionalisering brengt minstens drie uitdagingen voor de geestelijke verzorging met zich mee. Ook ik richt me hier vooral op het domein van de zorg, omdat de spanning rondom professionalisering hier het meest gevoeld wordt.

Samenwerking

De eerste uitdaging betreft de samenwerking tussen geestelijke verzorging en andere beroepen in de gezondheidszorg. Van oudsher wordt de geestelijke verzorging binnen de gezondheidszorg als aanvullend gezien op andere gezondheidsberoepen, want als deskundig op het terrein van levensbeschouwelijke en religieuze aangelegenheden. In de afgelopen decennia worden echter ook andere zorgberoepen zoals verpleegkundigen, huisartsen en *social workers* opgeroepen om aandacht te besteden aan de existentiële behoeften van mensen, waardoor zij het expertisegebied betreden dat traditioneel door geestelijk verzorgers wordt bekleed. Dit vereist dat geestelijk verzorgers in de gezondheidszorg hun gespecialiseerde kennis en expertise op het gebied van zingeving

en levensbeschouwing duidelijker verwoorden en samenwerken met andere disciplines om goede zorg te bieden. Zij dienen, zoals Edwards (2010) dat uitdrukt, relationele professionals te worden. Dit roept vragen op als geestelijk verzorgers als enige een vrijplaatsfunctie hebben. Als die vrijplaatsfunctie als typerend voor het werk wordt gezien, zal dat een belemmering kunnen vormen voor interprofessionele samenwerking. Die belemmering ontstaat dan door de consequenties die aan de vrijplaats worden verbonden, bijvoorbeeld het niet registreren van cliëntcontacten of het niet articuleren van de eigen aard van het werk. Wordt het echter ingevuld als ‘beroepsgeheim’, dan is dat in de gezondheidszorg niet nieuw en hoeft het samenwerking niet in de weg te staan.

Eigen expertise articuleren

Ten tweede en aansluitend bij de eerste uitdaging, wordt van geestelijk verzorgers gevraagd om hun eigen expertise te articuleren binnen de context van *evidence based* gezondheidszorg, waarin elk beroep zijn meerwaarde moet bewijzen door middel van empirisch wetenschappelijk onderzoek.

Dit vereist dat geestelijk verzorgers de taal van de gezondheidszorg en van *evidence based practice* leren spreken en dat zij een bijdrage aan kosteneffectieve patiëntenzorg leveren (zie bijvoorbeeld De Vries, Berlinger & Cadge 2008; Kelly 2012; Cobb 2007). We zien dat er onderzoek wordt gedaan naar uitkomsten van geestelijke verzorging om op die manier de professionalisering van het vak te versterken en om de meerwaarde voor zorginstellingen te bewijzen (Fitchett 2017; Snowden & Telfer 2017).

Er is echter ook veel kritiek op deze beweging, omdat zij neigt geestelijke verzorging op te vatten als een zorgberoep ‘zoals de anderen’ (Swinton 2003; Swift 2004). De uniciteit van het beroep gaat verloren wanneer geestelijke verzorging deel gaat uitmaken van ‘zorgroutes’ en ‘zorgprotocollen’, en wanneer het wordt onderzocht volgens maatstaven die de intentie of ‘visies van het goede’ van dit beroep niet vatten (Damen, Schuhmann, Leget & Fitchett 2019).

Professionele identiteit

Een derde uitdaging is een focusverschuiving van op levensbeschouwelijkheid gebaseerde (niet-religieuze of religieuze) kaders naar professionele referentiekaders. Dit roept de vraag op hoe dit de professionele identiteitsontwikkeling van geestelijk verzorgers beïnvloedt.

In hoeverre kunnen bijvoorbeeld humanistische opvattingen nog de professionele identiteit van humanistisch geestelijk verzorgers bepalen (Dollarhide & Oliver 2014)? En hoe manifesteren deze humanistische opvattingen zich in hybride en hoogstpersoonlijke constellaties van de cliënten van geestelijk verzorgers?

Zock (2008) verwijst in dit verband naar de ‘gespleten professionele identiteit’ van de geestelijk verzorger: enerzijds hebben veel geestelijk verzorgers nog een religieuze of humanistische missie en zijn in die zin vertegenwoordigers van een levensbeschouwelijke traditie of waarden-gemeenschap; aan de andere kant zijn het zorg-professionals, die net als andere professionals bijdragen aan de holistische zorg voor patiënten, maar dan specifiek op het spirituele vlak.

Door de secularisatie en pluralisering van de Nederlandse samenleving schuiven de religi-

euze of humanistische opvattingen en waarden van geestelijk verzorgers naar de achtergrond, omdat zij alle mensen moeten kunnen dienen, zowel atheïsten als mensen met uiteenlopende religieuze en spirituele overtuigingen. De eigen levensbeschouwing wordt in deze visie tot een hoogstpersoonlijke aangelegenheid, die de professionaliteit in de weg kan staan. De vraag is of deze verschuiving het vak – en de samenleving – ten goede komt.

Deze drie beroepsmatige uitdagingen, samen met het veranderende levensbeschouwelijke landschap in Nederland, vragen om een kritische heroverweging van de opleiding tot humanistisch geestelijke verzorging. Ik zal eerst de masteropleiding Humanistiek beschrijven en vervolgens de implicaties bespreken voor het opleiden van humanistisch geestelijk verzorgers aan de UvH.

De masteropleiding Humanistiek

De visie van de universiteit is het opleiden van geestelijk verzorgers die op individueel of groepsniveau professionele begeleiding en hulp kunnen bieden bij vragen over zingeving en levensbeschouwing en die een humaan klimaat kunnen bevorderen binnen organisaties en in de samenleving als geheel.

Het humanisme wordt dan ook niet alleen gezien als een levensbeschouwing, maar tevens als een sociaal-politieke beweging met een opdracht om de samenleving te ontwikkelen en hardnekkige problemen te benaderen vanuit humanistische waarden als vrijheid, verantwoordelijkheid, waardigheid en de kracht van diversiteit. Het onderwijs aan de Universiteit

voor Humanistiek is daarbij nadrukkelijk geïnspireerd door diverse humanistische tradities, waarbij studenten ook kennis ontwikkelen rondom andere levensbeschouwingen en actuele vraagstukken op dit vlak.

Om humanistisch geestelijk verzorger te worden, moet men zich inschrijven voor de masteropleiding. Het betreft een driejarige 'brede' voltijdopleiding die opleidt tot humanisticus (in brede zin) en – met aanvullend benoeming door het Humanistisch Verbond – tot het ambt van humanistisch geestelijk verzorger. Zij heeft tot doel wetenschappelijke kennis en professionele vaardigheden te ontwikkelen op vijf verschillende gebieden, gemarkeerd als leerlijnen binnen het curriculum, die allen bijdragen aan het vak van geestelijke verzorging. Het betreft de volgende lijnen: humanisme, begeleiding, educatie, organisatie & beleid, onderzoek.

De masteropleiding is georganiseerd rond vijf eindtermen, waarop ik hieronder nader inga.

1. Kennis en inzicht met betrekking tot relevante perspectieven op zingeving en humanisering vanuit historisch, filosofisch en sociaalwetenschappelijk perspectief, en met betrekking tot humanistisch geestelijke verzorging, democratisch burgerschap en onderwijs.
2. Kennis en inzicht kunnen toepassen in beroepspraktijken en onderzoek relevant voor de Humanistiek; en in (internationale) politieke en maatschappelijke ontwikkelingen en diversiteitsvraagstukken op het gebied van zingeving en humanisering.
3. Kritisch kunnen analyseren en oordelen over mogelijkheden en beperkingen, gebaseerd

op relevante wetenschappelijke kennis, kritische (zelf)reflectie en een duurzame dialoog met anderen, ingebed in de wetenschappelijke en maatschappelijke context.

4. Communicatieve (en professionele) vaardigheden, waaronder gespreks- en schrijfvaardigheid en het ondersteunen van individuen, groepen of organisaties bij het omgaan met betekenisgevings- en humaniseringsvraagstukken door het gebruik van dialogische en analytische vaardigheden.
5. Levensbeschouwelijke vaardigheden: het vermogen om de eigen levensbeschouwelijke positionering en het eigen waardenkader te articuleren.

Visie op de toekomstige opleiding

De brede master bestrijkt in de eerste plaats de ambtsopleiding van humanistisch geestelijk verzorgers, maar bedient een veel breder veld van humanistische professionals. Historisch gezien was de humanistisch geestelijke verzorging vooral gericht op het ondersteunen van mensen in individuele ontmoetingen en, meer recentelijk, door groepssessies en seculiere rituelen. De huidige ontwikkelingen vragen ook om andere vaardigheden van geestelijk verzorgers, zoals het opleiden van andere professionals, interprofessionele samenwerking, onderzoek doen in de eigen praktijk, ondernemersvaardigheden en vaardigheden om de geestelijke verzorging te vertegenwoordigen in gesprek met belanghebbenden zoals managers, beleidsmakers, zorgverzekeraars en politici. Dit vraagt om een curriculum dat sterk inzet op professionele vaardigheden (onder 4 genoemd) in relatie tot de wetenschappelijke eindtermen (1 t/m 3).

Tegelijkertijd roepen de huidige ontwikkelingen ook een dilemma op, namelijk de vraag in hoeverre de opleiding hierin volgend is of (ook) de ontwikkelingen probeert te sturen? Denk bijvoorbeeld aan de vraag naar ondernemersvaardigheden bij geestelijk verzorgers. Het zichzelf ‘in de markt zetten’ is vaak niet datgene waar geestelijk verzorgers goed in zijn, juist omdat ze voor een vak hebben gekozen waarin ze met mensen en hun trage vragen werken. Vanuit de opleiding is het dan belangrijk om enerzijds aan te sluiten bij wat nodig is voor de profilering van geestelijk verzorgers, maar dit te doen op een manier dat de eigenheid van het vak voor het voetlicht komt.

Een andere uitdaging voor de master Humanistiek als wetenschappelijke beroepsopleiding betreft de algemene tendens om de ontwikkeling van de levensbeschouwelijke competentie als ‘onwetenschappelijk’ te beschouwen en dus als niet op zijn plek in een universitaire opleiding. Tegelijkertijd benadrukt het Humanistisch Verbond echter juist het belang van het opleiden van humanistisch geestelijk verzorgers vanuit de humanistische levensbeschouwing. Het is de vraag of hier wel sprake is van een tegenstelling of dat er een opleiding mogelijk is waarin studenten zowel diepgaand worden ingeleid in humanistische – en andere levensbeschouwelijke – perspectieven, als leren zich daartoe kritisch te verhouden.

Mijns inziens is die dubbele laag de inzet van een levensbeschouwelijke universiteit en is dit ook van groot belang in het werk als humanistisch geestelijk verzorger; het gaat immers om de ontwikkeling van het eigen oordeelsvermogen en de weerbaarheid tegen morele druk,

ook wel aangeduid als geestelijke weerbaarheid, zoals de grondlegger van de humanistiek Jaap van Praag (1978) benadrukte.

De taak van onze universiteit is dan ook om studenten op te leiden tot levensbeschouwelijk en maatschappelijk geëngageerde professionals (competentie 5) door een kritische houding te stimuleren (competentie 3; zie bijvoorbeeld ook Brookfield 1987; Nixon 2008). In dit geval gaat het dan om de ontwikkeling van een eigen doorleefde houding ten opzichte van humanistische perspectieven en bronnen, alsook het vermogen in dialoog te zijn en blijven met andere levensbeschouwelijke tradities, zoals de islam, feminisme, boeddhisme of groen activisme; en de maatschappelijke ontwikkelingen die zich hieromtrent afspelen.

Het vermogen om kritisch te reflecteren op de eigen waarden en overtuigingen in relatie tot levensbeschouwelijke tradities en om zich te verhouden tot meervoudige overtuigingen heb ik eerder aangeduid als dialogische professionaliteit (Jacobs 2010). Het omvat het vermogen om te gaan met morele onzekerheid, diversiteit en complexiteit, hetgeen in de huidige complexe samenleving in toenemende mate van belang is (Hermans & Hermans-Konopka 2010). Het manifesteert zich ook in de openheid om te luisteren en te observeren, en de flexibiliteit en het potentieel om samen te werken met en te leren van anderen (Jacobs 2010; Edwards 2010), die ook nodig zijn bij interprofessioneel leren en samenwerken.

Dialogische professionaliteit vereist een normatieve competentie die verwant is aan, maar verschilt van, de morele competentie die nodig is om personen te helpen in situaties van ethi-

sche dilemma's. Het doel is niet om vragen te beantwoorden of dilemma's op te lossen (hoevel dit kan gebeuren), maar om de complexiteit en ambiguïteit van gevoelens, opvattingen, ervaringen, voorwaarden en handelingen die erbij betrokken zijn, te articuleren en hierin te begeleiden. Deze dialogische competentie is een uniek kenmerk van het humanisme en van een geestelijk verzorgingscurriculum waarin op het grensvlak van academische, professionele en levensbeschouwelijke competenties wordt gewerkt.

Ik spreek dan ook liever van een 'dialogische' (in plaats van een 'gespleten') identiteit van de geestelijke verzorging en stel een opleiding voor waarin de professionaliteit van geestelijk verzorgers niet los staat van, maar de articulatie vormt van de eigen zich voortdurend ontwikkelende (humanistische en andere) overtuigingen en waarden. Deze professionaliteit impliceert een voortdurende kritische dialoog met zichzelf en anderen over wat belangrijk is voor mensen en hun leven, inclusief dat van henzelf (Jacobs 2010). Een dergelijke professionaliteit heeft een voorbeeldfunctie voor de eveneens zoekende cliënt met existentiële vragen. Het maakt geestelijk verzorgers uniek in het ondersteunen bij levensvragen en is een noodzakelijk kenmerk van geestelijke verzorging in een plurale samenleving.

Conclusie

De hedendaagse samenleving kampt met hardnekkige complexe problemen, waarvoor geen kant-en-klare oplossingen zijn. Dit gegeven roept onzekerheid en angst op; denk bijvoorbeeld aan de klimaatproblematiek, het racisme

of mensenrechten als grote globale vraagstukken.

Geestelijk verzorgers benaderen dergelijke maatschappelijke vraagstukken door de 'andere vraag' te stellen: wie of wat wordt hierin niet gehoord, welke levensvisie of leefwijze komt hier in het gedrang? Ze begeleiden mensen die met levensvragen worstelen die een exponent zijn van die grotere maatschappelijke problemen: jongeren met klimaatangst of keuzestress, gedetineerden die als kansloos getypeerd zijn, mensen met psychiatrische problemen die de *ratrace* niet bijbenen, ouderen die hun laatste jaren slijten in een verpleeghuis.

Ze lossen daarbij niets op (althans niet doelbewust), ze behandelen geen problemen, maar zoeken met die ander naar wat er ten diepste toe doet in het leven en hoe daarvoor (iets meer) ruimte kan komen. Het afgestemd zijn op de eigen levensvisie en waarden is een meerwaarde in het helpen van de ander om de eigen visie en waarden helder te krijgen of te ontwikkelen – en de kern van geestelijke weerbaarheid.

In de huidige samenleving staat zingeving en ook 'kracht' volop in de belangstelling, maar het toebedelen hiervan aan willekeurig welke professional, brengt het gevaar van instrumentalisering van zingeving met zich mee: er wordt een diagnose gesteld en een interventie gedaan om het probleem op te lossen. De huidige tijd vraagt er niet alleen om de dialogische professionaliteit van geestelijk verzorgers meer voor het voetlicht te brengen en deze nog meer te benutten in de interdisciplinaire samenwerking op complexe vraagstukken.

In deze bijdrage heb ik vooral gekeken naar de kwesties waar humanistisch geestelijk

verzorgers en bijgevolg ook de opleiding mee te maken hebben, binnen de context van de levensbeschouwelijke ontwikkelingen in de samenleving en de professionaliseringstendens in de gezondheidszorg. De culturele en maatschappelijke veranderingen hebben echter ook gevolgen voor andere werkvelden en denominaties en de consequenties voor het opleiden, die ik hier naar voren heb gebracht, kunnen een bredere relevantie hebben, te beginnen bij de dialoog tussen de opleidingen voor geestelijke verzorging omtrent hun maatschappelijke opdracht.

Literatuur

- Brookfield, S. (1987). *Developing Critical Thinkers. Challenging Adults to Explore Alternative Ways of Thinking and Acting*. Buckingham: Open University Press.
- Cadge, W., Fitchett, G., Haythorn, T., Palmer, P.K., Rambo, S., Clevenger, C. & Stroud, I.E. (2019). Training Healthcare Chaplains: Yesterday, Today and Tomorrow. *Journal of Pastoral Care & Counseling* 73(4): 211-221. <https://doi.org/10.1177/1542305019875819>
- Cliteur, P. & Houten, D. van (eds) (1993). *Humanisme. Theorie en praktijk*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Cobb, M. (2007). Change and Challenge: The Dynamic of Chaplaincy. *Scottish Journal of Healthcare Chaplaincy* 10(1): 4-10.
- Damen, A., Schuhmann, C., Leget, C. & Fitchett, G. (2019). Can Outcome Research Respect the Integrity of Chaplaincy? A Review of Outcome Studies. *Journal of Health Care Chaplaincy* 26(4): 131-158. <https://doi.org/10.1080/08854726.2019.1599258>
- Derkx, P. (2015). The Future of Humanism. In: A. Copson & A.C. Grayling (eds), *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, 426-439. Chichester: John Wiley & Sons.
- Edwards, A. (2010). *Being an Expert Professional Practitioner. The Relational Turn in Expertise*. New York: Springer.
- Fitchett, G. (2017). Recent Progress in Chaplaincy-Related Research. *Journal of Pastoral Care and Counseling* 71(3): 163-175. <https://doi.org/10.1177/1542305017724811>
- Heelas, P. & Woodhead, L. (2005). *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality*. Oxford: Blackwell.
- Hermans, H. & Hermans-Konopka, A. (2010). *Dialogical Self Theory. Positioning and Counter-Positioning in a Globalizing Society*. Cambridge: Polity Press.
- Jacobs, G. (2010). *Professionele waarden in kritische dialoog. Omgaan met onzekerheid in educatieve praktijken*. Tilburg: Fontys Hogescholen.
- Kelly, E. (2012). The Development of Healthcare Chaplaincy. *The Expository Times* 123(10): 469-478. <https://doi.org/10.1177/0014524612444531>
- Nixon, J. (2008). *Towards the Virtuous University: The Moral Bases of Academic Professionalism*. New York: Routledge.
- Praag, J.P. van (1946). *Modern humanisme, een renaissance?* Amsterdam: Contact.
- Praag, J.P. van (1978). *Grondslagen van humanisme*. Amsterdam: Boom.
- Swift, C. (2004). How Should Health Care Chaplaincy Negotiate its Professional Identity? *Contact* 144(1): 4-13.
- Swinton, J. (2003). A Question of Identity: What Does it Mean for Chaplains to Become Healthcare Professionals? *Scottish Journal of Healthcare Chaplaincy* 6(2): 2-8.
- Taylor, C. (1989). *Sources of the Self: The Making of Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Taylor, C. (2007). *A Secular Age*. Boston: Harvard University Press.
- VGvZ (2015). *Beroepsstandaard Geestelijk Verzorger*. Zoetermeer: VGvZ. Available at: <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/07/Beroepsstandaard-2015.pdf>
- Vries, R. de, Berlinger, N. & Cadge, W. (2008). Lost in Translation: Sociological Observations and Reflections on the Practice of Health Care Chaplaincy. *Hastings Center Report*, 38(6): 23-27.
- Zock, H. (2008). The Split Professional Identity of the Chaplain as a Spiritual Caregiver in Contemporary Dutch Health Care: Are there Implications for the United States? *Journal of Pastoral Care & Counseling* 62(1-2): 137-139.

Gaby (prof.dr. G.C.) Jacobs is hoogleraar Geestelijke Verzorging aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht.
E.g.jacobs@uvh.nl

Interview met hoogleraar Bestuurskunde Wim van de Donk: 'Theologen, laat zien wat je kunt'

Prof.dr. Wim van de Donk, hoogleraar Bestuurskunde, is sinds 1 oktober 2020 rector magnificus van de Tilburg University. Juliëtte van Deursen-Vreeburg interviewde hem op 20 september 2021 via Teams over zijn visie op de waarde van de (wetenschappelijke) theologiebeoefening voor de Tilburg University, mede in relatie tot de katholieke identiteit van de universiteit.

Kunt u, als katholieke rector magnificus van de Tilburg University, iets vertellen over de relatie die u ziet tussen de katholieke sociale leer en het universitair onderwijs?

'Het katholieke sociale *denken* zou ik zeggen. Ik spreek daarover meer in termen van een denken dan van een leer. Die term sluit namelijk niet uit dat de leer door het blijven denken zich ontwikkelt, zodat de leer ook kan blijven leren. Voor mij persoonlijk geldt dat ik daarin een aantal belangrijke uitgangspunten en mogelijkheden zie, als ik kijk naar de mensen en de samenleving.

De mens als persoon, die spannende combinatie van individualiteit en het deel zijn van een gemeenschap. Dat geeft een soort spanning tussen oriëntaties die je natuurlijk ook in onze tijd herkent. Dat het een opdracht is om voortdurend te kijken hoe je in een bepaalde context, in bepaalde omstandigheden, vanuit de bedoeling van de mensen er kunt zijn voor elkaar. Dat is een soort ijkpunt zonder dat het een meetlat is. Een kompas dat richting wijst in de steeds grotere ruimten waarin we bewegen.

Dat vind ik persoonlijk steeds inspirerend en dat is, hoop ik, in de achtergrond van mijn denken en doen aanwezig. Ik denk dat dit voor elke organisatie op een eigen manier betekenis heeft.

Voor ons als universiteit bijvoorbeeld geldt – eigenlijk is dat de oude Aristotelische wijsheid van de drie soorten kennis – dat als we spreken over *kennis, kunde en karakter*, we *epistèmè, technè en phronèsis* eigenlijk in een modern jasje hebben gegoten. Waarbij de volheid van het menselijk functioneren dus voortdurend vraagt om die verbinding, ook met die spirituele kanten van de mensen, het karakter en de betekenis die je geeft aan je leven. Dat is voor ons hier op de universiteit wezenlijk. Ik ben net weer terug sinds 1 oktober vorig jaar. Het viel me op dat er heel veel geïnvesteerd is in het denken over welk soort studenten wij willen afleveren. Dat is geen statisch gegeven, er wordt zeer indrukwekkend over nagedacht en er worden voortdurend gesprekken over gevoerd, ook met de studenten zelf.

Over de term karakter kun je discussiëren, maar ik vind het altijd wel een mooi rijtje: kennis, kunde en karakter.

‘Ik zeg er altijd bij: niet om het even welk karakter natuurlijk, daar hebben we wel een opvatting over. Het is goed om daarover het gesprek gaande te houden in de community van onze universiteit die steeds internationaler is, die zich ontwikkelt en die groeit in omvang. Maar, dat was wel grappig, de interim-decaan van de theologen, Henk Witte, was lid van de Dean’s Den op de opening van het academisch jaar: tijdens die opening mochten enkele studenten *pitches* houden over wat ze belangrijk zouden vinden voor de toekomst van onze universiteit. Henk Witte zei: ‘Als je daar zo naar luistert, haal je er een soort draad door, namelijk van een verlangen naar het meer inzetten

op een community, dus de verantwoordelijkheid voor elkaar nemen.’ De studenten vroegen bijvoorbeeld: kunnen we niet een moestuin op de campus aanleggen? Dan komen er een aantal lijnen bij elkaar: gezonde voeding, ontmoeting en activiteiten. Een ander idee was: moeten we niet veel meer tijd aan elkaar besteden door gesprekken te voeren over hoe het met je gaat? Ik spreek veel met studenten, met vertegenwoordigers en het bestuur. Je probeert voortdurend te zoeken naar: wat houdt die generatie bezig? Dan vallen dit soort dingen wel op. Dus in die zin ben ik altijd wel optimistisch gestemd over de kwaliteit van het gesprek en waar we het nu over hebben.’

Hoe verhoudt deze aandacht voor karaktervorming zich tot de cognitieve manier van doceren? Ziet u dat die combinatie mogelijk is?

‘Ja, sterker nog, onze universiteit heeft nog steeds twaalf studiepunten filosofie in de bachelor, die voor alle studenten verplicht zijn. Onze collega’s in Leuven hebben een vergelijkbare inzet. We zeggen dus niet alleen dat het belangrijk is, maar geven ook de mogelijkheid om het in te vullen. En ik begrijp uit de gesprekken die wij nu hebben over de oriëntatie op de universiteit van de toekomst, dat dit thema ook terugkomt. Studenten willen iets meer ruimte dan er nu soms is, om zich breder te ontwikkelen buiten hun kernvakgebied. Dat is altijd een spanning. De wiskundige, de econometrist of de filosoof zal altijd zeggen: ja, maar dit mag niet ten koste gaan van mijn kerndiscipline. En tegelijkertijd leven we in een tijd waarin iedereen snapt (vrij naar Steinmetz):

je kent je eigen discipline niet als je geen andere disciplines kent.

Ik had net nog in het college van bestuur een discussie met mijn collega's over hoe we dat vormgeven. Het wordt alom erkend: zoeken op de randen van je vak inspireert ook. Ineke Sluiter, president van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), zei het laatst heel mooi: ‘De universiteit staat ook voor *universitas*: het feit dat je streeft naar universele kennis en dat je nooit uit mag sluiten dat een sinoloog nog van de paleontoloog kan leren.’

Dus het idee dat je daarin investeert en daar ruimte voor maakt, doordeesemt in mijn visie alles: de inrichting van onze gebouwen en de inrichting van het curriculum. Dat is het idee van het elke keer opnieuw gestalte geven en ontwikkelen van een universiteit. Het doet me deugd om te zien dat de behoefte daaraan alleen maar groter wordt, ook onder de jongere generaties die nu binnenstromen.

Dan is theologie interessant, de moeder van alle wetenschappen, zou je kunnen zeggen. Ik ben geen theoloog, ik moet heel voorzichtig zijn in wat ik daarvan zeg, maar ik heb laatst iets van Stefan Paas gelezen, de Theoloog des Vaderlands in 2018. Over de toekomst van de theologie. Ik lees nu *Alle dingen nieuw* van Erik Borgman. Ik zie dat een aantal basisvragen in deze onzekere en onduidelijke wereld ook vanuit de theologische disciplines bevraagd, ontwikkeld en bediscussieerd worden. In die zin horen de theologische disciplines volop op onze campus te zijn. Vanochtend zei nog een van onze hoogleraren, die op een betrekkelijk technisch onderwerp, op het gebied van recht en technologie zit, dat ze zo'n grote waardering

had voor de bijdrage van één van onze theologen die nu volop meedoet in een beraadsgroep.

Die interdisciplinariteit, het openstaan voor andere disciplines, maakt de universiteit tot een academie van ontmoeting met andere disciplines om met elkaar alle belangrijke onderzoeksvragen ook vanuit andere perspectieven te bezien. Ik zou zeggen: dat is de idee van een universiteit waar ik ook voor wil staan.’

Hoe kan die theologie ook echt voor de andere faculteiten van belang zijn?

‘Door vanuit alle kerndisciplines binnen die theologie mee te doen, je bekend te stellen. Henk Witte bijvoorbeeld was als interim-decaan van de Tilburg School of Catholic Theology (TST) voor het eerst bij onze decanen-vergaderingen. We hadden het over de ontwikkeling van leiderschapsprogramma's op de universiteit en wat daarin belangrijk is. Dan zie je dat het even stil wordt als hij een paar dingen verwoordt vanuit zijn theologische achtergrond. Ik denk dat theologen eerst en vooral academische collegae zijn, die voluit deel moeten nemen aan het gesprek dat op de campus, in het onderwijs en in het onderzoek wordt gevoerd. Als wetenschappers bergen we het weten in schappen op, maar echt weten verbindt schappen en gaat er doorheen. Dat heb ik wel een paar keer zien gebeuren. Dat kan wat mij betreft alleen maar sterker worden.’

Erik Borgman zei in een eerder interview met *Handelingen* dat de theologie te veel ‘verreligiewetenschappelijk’ is. Hoe kijkt u daarnaar?

‘Ik weet niet precies wat hij daarmee bedoelt. Ik vind het moeilijk om erop te reageren. Maar

als hij bedoelt dat de theologie een eigen positie heeft in het debat, een eigen manier van vragen stellen, dat dit misschien wat verdwijnt? Ik zag een interessante oratie, afgelopen vrijdag bij de Universiteit van Humanistiek van Patrick Nullens: 'Leiden met een hart dat ziet'. Hij is ook theoloog en ik vond het echt een fantastische rede. Dan zie je dat de theoloog en zijn of haar discipline bijdraagt aan het denken over leiderschap, in een tijd dat dit verschrikkelijk hard nodig is. Als Erik bedoelt dat de theologie zijn eigen unieke inbreng in zo'n debat niet moet wegpoetsen, dan ben ik het daarmee eens.

Ik heb nu te weinig tijd om het allemaal tot me te nemen, maar ik geloof wel dat de theologie trotser wetenschappelijk en academisch aanwezig moet zijn, willen anderen erkennen wat wij intuïtief aannemen, namelijk dat het een belangrijke bijdrage aan het debat is. Ik zie dat in de oratie van Nullens. En ook bij iemand als Paul van Geest, die met Lans Bovenberg een heel mooi en interessant boek heeft gemaakt, waarin Paul niet alleen kerkhistorische, maar ook theologische kennis inbrengt. Ik denk dat de theoloog misschien wat meer *outgoing* mag zijn. Dat heb ik ook eerder gezegd, omdat ik af en toe het voorrecht heb om met een paar van die mensen te spreken. Jullie zouden meer gehoord moeten worden en ga wat meer naar buiten toe! Dat geldt niet alleen de theologen, ook andere wetenschapsgebieden waarvan de buitenwereld soms niets doorheeft.

In bedoeld interview met Erik Borgman ging het ook over de geestelijke zorg, het pastoraat en het onderwijs en dat die

theologische inbreng toch echt iets anders is dan religiewetenschappelijke inbreng. Theologen zouden daar meer mee naar buiten moeten en kunnen komen.

'Kijk, goede vragen stellen over God en de samenleving is een vak en ik denk niet dat een geestelijk verzorger die wordt opgeleid voor het werk in een ingewikkelde situatie, zoals aan een sterfbed, veel heeft aan grijsgedraaide statistieken over de secularisatie. De kennis van het fenomeen religie, nog los van de andere aspecten daarvan, is echt aan het wegzakken in de samenleving. Het is heel Nederlands om te denken dat we ons dat kunnen permitteren.

We hebben laatst een donatie gekregen van een mevrouw: een heel groot bedrag om onderzoek mee te gaan doen. Zij heeft ons veel geld gegeven en zegt: 'Ik maak me zorgen. Ik heb in mijn leven kennisgemaakt met andere culturen door mijn eigen cultuur te leren kennen. En religieuze dimensies in culturen zijn altijd buitengewoon belangrijk om elkaar te begrijpen. Dus alleen al in een pluralistische, pluriforme samenleving is investeren in kennis over de religieuze dimensies van handelingen, gedrag en opvattingen cruciaal om anderen te kunnen blijven begrijpen.'

Ik heb dit zelf meegemaakt in mijn tijd bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), waar ik het rapport *Geloven in het publieke domein* heb gemaakt. Daarin zie je ook een aantal goede redenen om opnieuw te investeren in de kennis daarover als de regering beleid wil voeren. Job Cohen, een groot inspirator, zei in een nieuwjaarstoespraak: 'Bij alles wat in mijn stad gebeurt, zowel mooie dingen als problematische dingen, is er doorgaans wel iets van een

aspect van religie en ik mag er nooit iets over zeggen. Dat vind ik eigenlijk raar.’ Ik zou zeggen: werk aan de winkel bij de theologie.’

Hoe inspireert de katholieke traditie uzelf in het werk dat u doet?

‘Ik zal een voorbeeld geven. Er is een groot debat over de maatschappelijke ordening en de economische ordening. Wat is een rechtvaardig economie? De tijd is voorbij dat we zeggen: dat zien we wel aan de uitkomsten. De markt reguleert dat wel. Ik ben heel trots op het feit dat Lans Bovenberg, één van onze tophoogleraren economie, een hele nieuwe leergang voor havo en vwo heeft gemaakt, waarin hij als het ware ook de normatieve vragen meeneemt. En hoe kinderen worden opgevoed in het economische denken en handelen. Voor onze universiteit geldt dat we voortdurende reflectie hebben op de vragen naar rechtvaardigheid en een goede samenleving. Over het belang van wederkerigheid, over het denken in termen van sociale rechtvaardigheid.

De ingewikkelde verhouding tussen wetenschap en geloof is een hele spannende, waar al eeuwen boekenkasten over volgeschreven zijn en waarschijnlijk gaat dat nog even door. Als rector van de universiteit die de katholieke traditie omarmt, moet ik wel zeggen dat we dat vooral doen om te ontwikkelen, door de vragen van nu in het licht van die traditie te stellen.

- *‘De vragen van nu in het licht van die traditie stellen. Dit betekent dat de traditie haar kwaliteit en relevantie moet laten zien.’*

Daarbij realiseer ik me voortdurend dat het een traditie is die ook voortdurend zélf ter discussie wordt gesteld. Dat maakt het tegelijkertijd spannend en ingewikkeld, maar ook interessanter. Dit betekent dat de traditie haar kwaliteit en relevantie moet laten zien. Als het geen academische kwaliteit heeft, ben je aan de universiteit gauw uitgepraat. Het moet intellectueel prikkelen en interessant zijn. Nog een reden waarom ik zou zeggen: ‘Theologen, kom laat zien wat je kunt. Doe mee in het publieke debat.’

Ik denk dat de katholieke traditie ons zegent met een mensbeeld, dat meer adequaat is dan wat de afgelopen decennia als wenselijk mensbeeld werd uitgevent. Lees Patrick Deneen over hoe dat faalde. Dat we een soort kritische reflectie meekrijgen vanuit het spreken over de bedoeling van de mens. Sommigen zullen zeggen: de mens die naar het voorbeeld van God is geschapen. Voor velen zal dat niet de manier zijn waarop ze over hun idealen spreken. Maar de behoefte aan een gesprek over de wortels van wat ons ten diepste beweegt, over wat we werkelijk belangrijk vinden, is actueler dan ooit.

Zo’n pandemie helpt ook: wat overkomt ons, wat is wezenlijk belangrijk? Ik geloof wel dat we als mensen een bedoeling hebben die je in die zin meer of minder kunt waarmaken. Ook een punt als de menselijke waardigheid van alle mensen en van heel de mensheid: dat geeft oriëntaties, morele oriëntaties in de samenleving. Door te zeggen dat morele oriëntaties er niet meer toe doen, dat vind ik ... tja.

Paul van Tongeren heeft me ooit het verschil tussen tolerantie en onverschilligheid indringend geleerd. Zogenaamde tolerantie is: jij mag dit vinden en jij mag dat vinden, maar dat is

schijntolerantie, want het is eigenlijk onverschillig. Tolerantie is dat je draagt, soms ook de pijn van het verschil met iemand anders die jou aan het twijfelen kan brengen, zelfs over je eigen opvattingen. In een plurale samenleving is dat het dragen van pijnlijke verschillen op een vreedzame manier. Dat is nogal wat. Er ligt een grote opdracht om dat te gaan doen en we zien dat we er toch onvoldoende in slagen. Dan kom je er niet alleen met sociologie. Het is dan misschien wel goed om aandacht te hebben voor andere denktradities en de wijsheid van al die teksten die we ook in onze traditie vinden.

Ik zeg vaak: kijk, de samenleving verandert in hoog tempo. *Be my guest*. De technologie verandert in een hoog tempo. *Point taken*. In de mens zelf, zou je kunnen zeggen, zitten toch een aantal opvallende constanten: hoe we ons gedragen, hoe we in het leven staan, hoe we samenleven, hoe we lief hebben, hoe we werken. Gek genoeg leert die theologie iets over God, dat is althans de bedoeling van de theologie. Maar daarmee is het nogal een programma, wat ons ook leert over de mens en zijn onderlinge relaties. Ik denk dat we samen met de andere sociale wetenschappen, met de humaniora en filosofie, alles kunnen gebruiken aan wijsheid om die samenleving te bedienen. Op een universiteit geldt dat we inderdaad jonge mensen willen vormen, door goede bronnen aan te bieden. Aanbieden, dat is dus niet: opleggen. Ik hoop dat dit erkend blijft. Ik zal ervoor vechten dat dat op deze universiteit belangrijk blijft. Dat is voor mij heel wezenlijk verbonden met het idee van de universiteit. Het gaat om kennis die intrinsiek van belang is, die het waard is om gekoesterd te worden door de universiteit. We

zijn cultuurdragers. En we moeten heel goed op onze missie letten en niet al te zeer met de tijd-geest mee gaan, maar onze eigen taal koesteren over wie we willen zijn en wat we in de samenleving te doen hebben.

De universiteit is het een soort kansencatalogus om verder te kijken dan je neus lang is, om in die fase van je leven echt de kans te krijgen om je *Bildungsweise* breed te vormen. Er zijn gelukkig een heleboel studenten die dat doen. Er is een hele grote groep die zelfs in Covid-19-tijd ontdekt heeft dat je dat aanbod kunt gebruiken om allerlei dingen te onderzoeken en te doen. Daar staan wij ook voor als Tilburg University. Vandaar *kennis, kunde en karakter*. We waarderen het ook heel erg dat studenten een bestuursjaar doen en verantwoordelijkheid nemen, dat ze naar het buitenland gaan. Dat je je ontwikkelt en je vormt. Dit is gewoon een wereldgemeenschap waarin we verantwoordelijkheid hebben. Wij willen graag dat ze zich bewust zijn van het feit dat we van hen verwachten dat ze later die verantwoordelijkheid in de samenleving ook zullen nemen. En dat ze erover nadenken op zijn minst. Als wij het niet doen, wie doen het dan nog wel?

Waarom zou juist die katholieke traditie daarvoor ook een opening bieden?

‘Het zou minimaal betekenen dat we in ieder geval die traditie aanbieden, maar inderdaad samen met andere tradities: kijk en vergelijk. Juist als je die tradities met elkaar vergelijkt, zie je dat er een aantal verbindingen te leggen en bruggen te bouwen zijn met andere tradities die wel anders lijken, maar heel dicht bij die van jou komen. Ik herinner me dat boek van

Karen Armstrong nog over de axiale tijd waar je die grote denksystemen gevormd ziet worden. Het heeft met die fase en de ontwikkeling van de mensheid te maken hoe we dat doen. Het hebben van kennis daarover is een uitnodiging om daarop te reflecteren. Het idee dat je een moreel kompas voor je studenten zou willen aanbieden. In ieder geval om het erover te hebben. We leggen voor en we leggen niks op.

Ik ben geen specialist, maar ik heb wel de biografie gelezen van Willebrands, door Karim Schelkens. Een fantastisch boek. En je volgt het denken. Je ziet zo’n man uit het gesloten katholicisme van de jaren vijftig openbreken naar een wereldkerk, waarin hij steeds meer vanuit een diep gevoelde theologie de oecumenische verbinding met die andere tradities ontwikkelt. En soms betekent dat een soort diplomatie over waarheid, soms een voortdurende uitnodiging om ook over jezelf te leren. En die traditie moet ergens gevoed worden. En ik kan me heel goed voorstellen dat je dit in een extreem anders georganiseerde plurale samenleving weer anders doet, maar het moet wel gebeuren, anders wordt het zo leeg.

De wereld is een soort vliegveld aan het worden en overall hangen dezelfde bordjes. Manuel Castells zei in zijn mooie boek over *The Information Age*: ‘Het icoon van de luchthaven: dat is, dat we in de geglobaliseerde wereld weten wat we moeten doen waar we ook komen, maar als je de luchthaven verlaat dan kom je in een andere samenleving terecht.’ Het besef dat wij onze mensen te veel als vliegtuigtoeristen hebben opgeleid die de luchthavens niet meer verlaten, in plaats van als mensen die ook de wereld daarbuiten nog snappen en dat ook interessant vinden. Ik denk eerlijk gezegd dat wij in ieder geval gevoelig

moeten zijn voor de vraag of we dat wel goed gedaan hebben. En wat daar anders nodig is.

Laatst hadden we op ons University College een thema over ‘Evil’, het kwaad. Interessant. De theologen deden niet mee. Ik weet niet waarom, ik heb dat niet precies achterhaald, ik heb het in ieder geval wel geobserveerd. Hoe kan dat? We hebben, zo zou je kunnen zeggen, toch enkele vakspecialisten die op een belangwekkende wijze over het kwaad kunnen spreken. Het Kwade: wat is dat eigenlijk? Hoe en door wie is over die vraag nagedacht? Hoe gaan we om met het kwaad? En ik merk dat studenten dat razend interessant vinden.’

Ik denk ook wel eens dat studenten worstelen met zingelevingsvragen en levensvragen. Hoe kijkt u daar tegenaan?

‘Ik heb stellig de indruk dat dit zo is en dat Covid-19 een aantal van die zaken hier en daar ook op scherp gesteld heeft. In ieder geval kan ik je zeggen dat bij ons de studentenpastores en de studentenpsychologen samen overuren gemaakt hebben. Ik heb het ook van de andere kant gezien, van de geestelijk verzorgers in de zorg en in het onderwijs. Die zaten eerst in een hoekje van: wanneer hebben we die mensen nodig? In het midden van de crisis zijn dat vaak de meest waardevolle personen, als je verder niks meer kunt doen dan het organiseren van troost en een goed gesprek. Dan moet je dat wel kunnen. En dat is toch echt een vak.’

Juliëtte (drs. J.M) van Deursen-Vreeburg is docent aan de Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing in Utrecht.
E j.vandeursenvreeburg@fontys.nl

Door de ogen van Jan Mankes

Van de thema's waarvan Jan Mankes (1889-1920) zich bediende behoren het landschap, het portret en het stilleven tot de klassieke genres. Aan dieren als zelfstandig thema werd door kunstenaars nauwelijks aandacht gegeven. Daarin lijkt in de tweede helft van de negentiende eeuw verandering te komen, doordat schilders 'en plein-air' begonnen te werken. Maar ook in hun schilderijen waren dieren nauwelijks meer dan een ornament in een landschappelijke omgeving.

Jan Mankes is een van de eerste kunstenaars in Nederland die zich specialiseerde in 'het portretteren' van dieren. In zijn korte leven heeft deze schilder een omvangrijk oeuvre opgebouwd van dier-schilderijen, waarbij hij (als vrijzinnig gelovige) op zoek was naar het geestelijke achter het stoffelijke. Elke dier, hoe klein ook, zoals een muisje, een vogeltje, een geitje, bevat een spirituele waarde en verdient het om op een spirituele wijze benaderd, waargenomen en weergegeven te worden.

In een van zijn laatste brieven blikt Jan Mankes terug op zijn korte (schilders)leven en kunstenaar-schap.

'Ik moet de balans op maken', schrijft hij, 'ik moet bedenken dat een grote waarschijnlijkheid bestaat dat wat ik maakte mijn levenswerk zal blijven. Mijn hele leven heb ik geofferd aan dat ene: schilderen.

Maar nu denk ik na en vraag me af: is het wel van enige betekenis geweest wat ik deed?

Is het iets ... of is het inderdaad veel wat ik de mensen gegeven heb?

Een goed dierschilder *moest* ik immers zijn. Hing ik niet met heel mijn hart aan de dieren en aan het schilderen?'

Met deze fijnzinnige en kwetsbare dierportretten neem ik afscheid van de papieren versie van *Handelingen*. Ook ik blik terug. Precies een decennium mocht ik als beeldredacteur het beeld verzorgen. Ik hoop dat het van enige betekenis is geweest en dat u als 'woord-lezer' ook oog hebt gekregen voor 'beeld-kijken'.

J. MARKED.

1913

Mark Joosse

De spanning bovenuit. Een theologisch empirisch ethisch onderzoek naar besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer

Universiteit

Master Identiteit, Ethiek en Samenleving
Theologische Universiteit te Kampen

Datum verdediging

25 augustus 2021

Begeleiders

Ad de Bruijne, Koos Tamminga

Mark (mr.drs. M.P.) Joosse behaalde in 2021 de masters *Onderneming & recht* (Utrecht) en *Identiteit, Ethiek & Samenleving* (Kampen) cum laude. Hij werkt sinds september 2021 als Legal Associate bij PwC Amsterdam in het team Publieke Sector.

< *Op de werkvloer, voormalige Prodent-fabriek, Amersfoort*

De spanning bovenuit

Mark Joosse deed voor zijn master Identiteit, Ethiek en Samenleving 'Een theologisch empirisch ethisch onderzoek naar besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer'. Hoe verhoudt besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer zich tot transcendentie?

Inleiding

Ethiek op de werkvloer en de maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven zijn *hot items*. Internationaal is er een brede aandacht voor religie en spiritualiteit op de werkvloer. Ik onderzocht de relatie tussen deze fenomenen, die ogenschijnlijk op zichzelf lijken te staan. Als je een keuze maakt in een ethisch dilemma komen allerlei aspecten samen: wat vind je belangrijk? Wat is je mens- en wereldbeeld? En hoe weet je achteraf dat je goed hebt besloten of gehandeld? Deze vragen zijn niet alleen rationeel 'spannend', maar ook gevoelsmatig. Je ervaart: nu doet het ertoe. Juist op en rondom dit soort momenten ontvouwt zich een transcendent perspectief, was mijn hypothese.

Hoe verhoudt besluitvorming bij ethische dilemma's op de werkvloer zich tot transcendentie? Met deze onderzoeksvraag als vertrekpunt probeerde ik in mijn masterscriptie een bijdrage te leveren aan 'theologische empirische ethiek'. Op 25 augustus 2021 verdedigde ik in Kampen het onderzoek, dat met een negen

beoordeeld werd. In deze korte bijdrage vat ik eerst mijn onderzoek samen, waarna ik deel wat ik uit de bespreking heb geleerd.

Samenvatting

Mijn scriptie bestond uit een conceptueel, een empirisch en een reflectief deel.

In het conceptuele deel werkte ik eerst de concepten uit de hoofdvraag uit. ‘De werkvloer’ typeerde ik als locus van een normatief geladen beroepspraktijk. Een ‘ethisch dilemma’ is een situatie waarin een actor het lastig vindt om te bepalen wat ‘goed’ is, vanwege het voorhanden zijn van verschillende alternatieven. ‘Besluitvorming’ beschreef ik als hermeneutisch proces van bewustwording van wat er in een casus speelt en van belang is. Op basis van de serie *Self, World, and Time* van theoloog Oliver O’Donovan ontwierp ik een model bij dit proces. Bij besluitvorming kun je je bewust worden van drie ‘achtergronden’: de vragen achter de vragen die zich als ‘moreel’ of als ‘dilemma’ voordoen, de realiteit achter autoriteit en de impliciete autoriteiten achter besluitvorming.

Vervolgens gaf ik, volgens mij als een van de eersten, een theoretisch kader bij het onderzoeksterrein van ‘theologische empirische ethiek’. Omdat de wereld Vaders schepping is, in Christus is verzoend en door de Geest is doorademd, moet theologisch-empirisch onderzoek binnen en buiten kerken worden gedaan, stelde ik. In mijn scriptie koos ik voor kwantitatief onderzoek door het verspreiden van een enquête met open en gesloten vragen. Helaas was er een grote non-respons: slechts

69 respondenten reageerden, terwijl meer dan duizend respondenten werden gecontacteerd via verschillende nieuwsbrieven.

Desondanks gaf het empirische deel een eerste beeld van ethische dilemma’s op de werkvloer en de besluitvorming daarbij. Ik kreeg allerlei voorbeelden van dilemma’s te horen, bijvoorbeeld rondom het levenseinde in de zorg of de ‘menselijke maat’ bij regels. De respons gaf een complex beeld wat betreft de rol van sociale factoren bij het proces van besluitvorming. Zo bleek uit de antwoorden bij een open vraag overleg met collega’s belangrijk gevonden te worden. Verder gaven respondenten aan dat ze soms voor de beslissing bij een dilemma afhankelijk zijn van anderen, zoals leidinggevers of de wetgever. Uit gesloten vragen bleek echter ook dat wat collega’s, klanten, familie en vrienden en mensen met eenzelfde geloof of levensbeschouwing vinden, voor respondenten relatief minder belangrijk is dan andere aspecten, zoals het eigen geweten. Een ander thema dat uit de respons naar voren kwam, was de tragische dimensie van dilemma’s. Respondenten gaven bijvoorbeeld aan het vervelend te vinden dat ze zelf niet kunnen of mogen beslissen.

In het reflectieve deel van mijn scriptie maakte ik de vertaalslag van het empirische onderzoek naar theologisch-ethische theorievorming, waarbij ik de genoemde drie achtergronden als structuur hanteerde. Uiteindelijk bleek de triade van geloof, hoop en liefde de besluitvorming bij ethische dilemma’s te kunnen kleuren, een eerste manier waarop transcendentie en besluitvorming bij ethische dilemma’s op de werkvloer kunnen worden gelinkt. Verder kon transcen-

dentie worden gerelateerd aan de openheid die nodig is bij de vorming van een actor om goede besluiten te kunnen nemen. Verder kunnen ook dilemma's zelf, als een middel tot vorming, worden gezien als tekenen van de transcendente geladenheid van de werkelijkheid. Via dilemma's kun je je bewust worden van de ethische dimensie van beslissingen die je voorheen als alledaags ervoer. Ook in de ervaren spanningen tussen persoonlijke overtuigingen en situaties op de werkvloer blijkt dat transcendentie niet is uitgesloten op een werkvloer in een post-seculiere context. Dilemma's rondom dergelijke spanningen kunnen zelfs een gevolg zijn van de transitie naar deze context. Ik concludeerde dat ethische dilemma's op de werkvloer op verschillende manieren verwijzen naar de gespannen verwachting van Gods koninkrijk.

Bespreking

In de bespreking op 25 augustus 2021 kreeg ik complimenten, in het bijzonder voor mijn vernieuwende voorstel voor theologisch-empirisch onderzoek en de integratie van veel verschillende literatuur. De kritiekpunten formuleer ik hieronder expliciet als leerpunten. Zo stimuleert onderstaande hopelijk ook u als lezer om te reflecteren op eigen (vervolg)onderzoek.

- Methodisch had het empirisch deel beter ontworpen en geïntegreerd kunnen worden. Tijdens de bespreking vond er veel discussie plaats over de vraag of kwantitatief onderzoek überhaupt geschikt is voor theologisch (verkenkend) onderzoek, en zo ja hoe. Achteraf was een kwalitatieve methode bij mijn onderzoek beter geweest, denk ik. Ondanks de grote
- non-respons probeerde ik in het reflectieve deel zoveel mogelijk uit de respons te halen, waardoor de integratie met theorie soms eclectisch of geforceerd was.
- De hoeveelheid aan auteurs, ideeën en concepten die ik in mijn scriptie naar voren bracht, zorgde dat het geheel aan focus en transparantie inboette. Dit is een persoonlijke valkuil: ik moet niet te veel willen. Ik had ook transparanter moeten zijn in de manier waarop ik literatuur benutte, bijvoorbeeld van Oliver O'Donovan of Charles Taylor. Als ik me baseerde op literatuur, zette ik namelijk vaak een stap verder door inzichten met andere literatuur of empirische gegevens te integreren zonder deze denkstap expliciet te benoemen.
- De integratie van filosofische, sociologische en theologische concepten in mijn scriptie kreeg waardering, maar riep ook vragen op. Hoe verhouden deze perspectieven zich tot elkaar? Kon ik mijn onderzoeksvraag niet meer theologisch formuleren, bijvoorbeeld door de term 'transcendentie' te vervangen? Ik had meer moeten stilstaan bij de (methodische) implicaties van deze integratie en de taal die ik hanteer.

Sandra Pos

Een antwoord op het lijden.

De theodiceevraag in de praktijk

Hogeschool

Bachelor Theologie

Beroepsproduct Systematische Theologie

Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing

Begeleider

Eric Luijten

Sandra A. Pos is vierdejaars student Theologie aan Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing in Utrecht. Zij is werkzaam als geestelijk verzorger bij Ipse de Bruggen en is psychodynamisch therapeut.

De theodiceevraag in de praktijk

Een antwoord op het lijden

Voor de hbo-theoloog is de praktijk de inspiratiebron voor de theologie. De theologische vragen die door de praktijk worden opgeroepen leiden tot theologisch onderzoek en verdieping. Hiermee keer je terug naar de praktijk. De plek waar je werkt, is zo de ruimte waar de theologie tot leven komt.

In de afrondende fase van de studie maken beroepsproducten de vaardigheden zichtbaar die een hbo-theoloog dient te bezitten. Voor het vak Systematische Theologie is dat een beroepsproduct waarin je onderzoek doet op de werkplek, een probleemstelling formuleert en vervolgens literatuuronderzoek doet. De uitkomst hiervan wordt omgezet in praktische handvatten en richtlijnen voor de praktijk waar het probleem zich voordoet. In dit artikel vertel ik welk probleem ik in de praktijk tegenkwam, hoe ik dit onderzocht en welke vraagstelling hieruit voortkwam. Vervolgens wil ik u meenemen in mijn literatuuronderzoek van het theologische thema, om tot slot te laten zien tot welke handvatten dit leidde voor de praktijk.

De vraag naar het lijden

Geestelijk verzorgers worden regelmatig geconfronteerd met de vraag naar het lijden, ook binnen de instelling voor verstandelijk gehan-

dicapten waar ik werk. Mensen laten weten dat ze het moeilijk vinden om ziek te zijn of iets te mankeren. Zo is er een mevrouw met epilepsie die zich afvraagt waarom zij deze ziekte heeft. De dagen zijn voor haar onvoorspelbaar en zij bidt iedere avond om de volgende dag een goede dag te mogen ervaren zonder aanval. Een man van vijftig verlangt al heel lang naar een relatie met een vrouw en lijdt onder het gemis ervan. Kan God hem geen vriendin geven? Wanneer mensen vragen waarom God niets doet, dan vind ik dat een lastige vraag om te beantwoorden. De vraag die naar voren komt in de contacten met bewoners is dus: waarom is er leed in de (mijn) wereld en wat is de rol van God hierin?

In een overleg leg ik mijn moeite met deze vraag voor aan de andere geestelijk verzorgers. Hoe gaan zij met deze vraag om? Er komen uiteenlopende antwoorden naar voren, waaruit blijkt dat ook zij geregeld om een goed antwoord verlegen zitten en worstelen met de vraag. Ik besluit om met deze vraag literatuuronderzoek te doen, maar ook om een verdieping in de vraag aan te brengen.

De vraag naar het lijden wordt bij bovenstaande voorbeelden immers niet gesteld vanuit een theologisch dispuut, maar wordt gesteld in de setting van een pastoraal gesprek. Er ligt een diepere laag onder de vraag naar het lijden, een bestaansvraag, namelijk: deze vraag over het lijden betreft mij en mijn persoonlijke leven. En er zijn vaak onuitgesproken verlangens die in één zin samengevat kunnen worden: ‘Telt het voor jou dat dit hier bij mij almaar weer zo gaat, pijn doet en stoppen moet?’ (Beurskens & Linde 2019, 124).

De onderzoeksvraag luidt daarom: Hoe ga je als geestelijk verzorger om, binnen de setting van een pastoraal gesprek, met de vraag: waarom is er leed in mijn leven en welke rol speelt God hierin? Daarnaast wil ik weten welke houding er van de geestelijk verzorger wordt verlangd, gezien het pastorale karakter waarin de vraag gesteld wordt.

De theodicee-vraag

Het eerste deel van de vraag is een vraag die al lang bestaat. Het is de theodicee-vraag. Is het lijden in het leven te verenigen met Gods rechtvaardigheid? Om deze vraag te kunnen beantwoorden ging ik te rade bij de theologen Sesboué, Van den Brink en Van der Kooi. Hieronder volgt een samenvatting van dit onderzoek.

Het lijden is onderdeel van ons kwetsbare bestaan, we krijgen er vroeg of laat allemaal mee te maken. God geeft ons geen verklarend antwoord op de vraag waarom we moeten lijden, maar is altijd aanwezig, ook in onze pijn, verdriet en zorg. Die aanwezigheid is belangrijk. Het christendom verwijst naar Jezus bij Wie we troost mogen vinden. Tegelijkertijd geeft Hij door zijn leven ook aanwijzingen hoe we met het lijden van andere mensen om kunnen gaan. Jezus werd bewogen door medelijden.

Riemersma schrijft in zijn boek *Het Lucas-evangelie onder de loep* (2018) dat die bewogenheid, de geraaktheid, onderdeel is van de beweging van barmhartigheid. Medelijden is slechts één van de betekenissen van het woord barmhartigheid. Andere betekenissen zijn: compassie, ontferming, bewogenheid, erbarmen en deernis (Riemersma 2017).

Barmhartigheid is in het Oude Testament vooral een eigenschap van God. In het Nieuwe Testament wordt die eigenschap ook de mens toegedicht. Zo staat in Lucas 6:36: 'Word barmhartigen zoals jullie Vader barmhartig is.' In het verhaal van de barmhartige Samaritaan onderscheidt Riemersma vier onderdelen in het barmhartig handelen (2018): *zien, diep geraakt worden, erbij komen, zich ontfemen*.

Deze vier elementen van de beweging van barmhartigheid bieden geen cognitief antwoord op het lijden. Hier wordt theologie juist praktisch. Het laat zien hoe we aanwezig kunnen zijn in het leven van een bewoner. Deze vier elementen kunnen we toepassen op de vraag vanuit welke houding we als geestelijk verzorger kunnen handelen.

Die vier elementen van barmhartigheid sluiten naadloos aan bij de presentietheorie. Deze theorie, ontwikkeld door A. Baart, gaat over relationeel werken. In het *Praktijkboek Presentie* (2019) leggen de schrijvers uit dat we geneigd zijn om problemen te willen oplossen. Maar het oplossen van een probleem komt vanuit een buitenperspectief en het begrip lijden zegt iets over het binnenperspectief, de ervaring. Dit is wat het voor die persoon betekent om gehandicapt te zijn of in een rolstoel te zitten.

Deze manier van werken vraagt dat de geestelijk verzorger met het lijden van een ander om kan gaan. Dan blijven we bij de bewoner aanwezig, present en luisteren we naar zijn of haar ervaring. Wanneer we ons zouden laten verleiden enkel een cognitief antwoord te geven, dan nemen we juist afstand tot de ander. Het is belangrijk om de betekenis van de vraag naar het lijden en naar God in het leven van deze

mens op dat moment te willen zien. Met de presentie krijgen ontferming en barmhartigheid vanzelf gestalte wanneer we ons erin oefenen telkens werkelijk aanwezig te zijn.

Handreiking naar de praktijk

Voor geestelijk verzorgers vertaalde ik op basis van dit onderzoek de vier elementen uit de beweging van barmhartigheid naar praktische handreikingen om pastoraal met de vraag naar het lijden om te kunnen gaan. Tot slot wil ik er hier een aantal van noemen.

Zien

Wees aanwezig waar je bent, met je hoofd en je lijf in het hier en nu. Alleen vanuit een open en ontspannen houding kunnen we de ander werkelijk zien.

Diep geraakt worden

Het lijden van de ander doet ook iets met mij. Gevoelens als machteloosheid, boosheid en verdriet komen tevoorschijn als ik bij de ander blijf met mijn aandacht. Wanneer je deze gevoelens toelaat, je laat raken door de ander, ontstaat de ruimte om de ander naderbij te komen, in plaats van toegeven aan de neiging ons van de lijdende mens af te keren.

Erbij komen

We mogen de neiging leren onderdrukken om de ander die lijdt te willen stillen of af te leiden door de aandacht op iets anders te richten. Het helpt om te leren het leed van een ander te verdragen en er te laten zijn. Zoiets gaat makkelijker wanneer je je eigen lijden ook onder ogen kunt komen.

Zich ontfermen

Ontferming is de laatste stap en die krijgt gestalte door de geraaktheid en de bereidheid bij het leed van de ander te verblijven. Wanneer we kijken naar het verhaal van de barmhartige Samaritaan zien we dat de geraaktheid van de Samaritaan als vanzelf leidde tot het juiste handelen. Wees bereid te doen waar de ontmoeting met het lijden van een ander om vraagt.

Op deze handreikingen is door collega's enthousiast gereageerd. Het idee is om binnen onze intervisie deze handreikingen, als oefening, regelmatig te doen.

Literatuur

- Baart, A. (2004). *Een theorie van de presentie* (3de ed.). Amsterdam: Boom Lemma.
- Beurskens, E., & Linde, M. (2019). *Praktijkboek presentie* (1ste ed.). Bussum: Coutinho.
- Brink, G., Kooi, C., & van der Kooi, C. (2012). *Christelijke dogmatiek*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Riemersma, N. (2007). *Barmhartigheid in de Bijbel*. https://www.nicoriemersma.nl/storage/blog/Barmhartigheid_in_de_Bijbel_1.pdf
- Riemersma, N. (2018). *Het Lucasevangelie onder de loep* (1ste ed.). Middelburg: Skandalon.

ACTUEEL

www.handelingen.com

- Het Trendbericht Diaconaat 2018-2021 van Erica Meijers in dit *Handelingen*-decembernummer is ook beschikbaar op onze website.
- Beeldmeditaties van de hand van René Rosmolen vindt u daar onder de aparte tab. Deze zijn vrij te downloaden voor eigen gebruik en in groepen of kringen.
- De Agenda wordt door webredacteur Harry Harmsen zo actueel mogelijk gehouden. Kijk daar voor alle komende symposia, conferenties, presentaties en andere activiteiten in het kader van praktische theologie en religiewetenschap.

Trendbericht Diaconaat 2018-2021

Vanuit de discipline Diaconaat is het laatste Trendbericht in 2018 verschenen. Dat ging over de periode tot 2017. Omdat een bericht als dit meerdere jaren beslaat beperkt het zich noodgedwongen tot enkele grote lijnen en belangrijke publicaties sinds 2018. Ik richt me daarbij in het bijzonder op ontwikkelingen in Nederland.

Ik noem zowel belangrijke thema's en vraagstukken van de afgelopen jaren, waarmee de diaconale praktijk en de diaconiewetenschap zich bezighouden, als ook diaconale benaderingen van die vraagstukken. Het is eigen aan diaconaat dat praktijk en theorie zich hierbij in een voortdurend proces van actie en reflectie ontwikkelen.

Handboekenreeks voltooid

Wat als eerste in het oog springt is dat er een nieuwe generatie is aangetreden in de diaconiewetenschap in Nederland. Herman Noordegraaf, lange tijd toonaangevend in de protestantse diaconiewetenschap, nam in 2018 afscheid als docent en bijzonder hoogleraar diaconaat. Hij kreeg maar liefst twee opvolgers. Thijs Tromp werd in 2019 aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU) voor twee dagen per week (voorheen was dit een dag) benoemd als hoogleraar op de bijzondere leerstoel Diaconaat, ingesteld door de stichting Rotterdam, een protestants-christelijk stimuleringsfonds voor activiteiten op diaconaal en cultureel terrein. Naast deze functie is Tromp directeur van Reliëf, de vereniging van christelijke zorgaanbieders. Ondergetekende volgde

Noordegraaf in 2017 op in zijn functie als docent Diaconaat aan de PThU.

Wie kijkt naar het team van protestantse en rooms-katholieke theologen dat aan de wieg stond van drie handboeken diaconaat (2004, 2011 en 2018), valt het op dat een groot deel van hen de afgelopen jaren met pensioen is gegaan of niet langer werkzaam is op diaconaal terrein. Het is daarom goed om dit Trendbericht te beginnen met een eerbetoon aan het theologische team achter deze handboeken: Hub Crijns, Ellen Hogema, Trinus Hoekstra, Lützen Miedema, Herman Noordegraaf, Ploni Robbers-van Berkel, Herman van Well en Jozef Wissink.

De grote verdienste van deze drie handboeken is dat zij theoretische fundaties gelegd hebben voor het oecumenische karakter van de diaconale praktijk. Het profetische karakter van diaconaat hebben zij onderbouwd door het niet alleen te definiëren als een praktijk van 'helpen wie geen helper heeft', maar ook als een discipline die het 'scheppen van rechtvaardige verhoudingen' tot opdracht heeft. Door middel van een kritische analyse van diaconale praktijken hebben de handboeken tal van relevante vragen voor de diaconieweten-

schap op de agenda gezet, van de relatie tussen kerkelijk en diaconaal werk en de relatie tussen kerk en overheid, tot de Joodse achtergronden van diaconaat en de betekenis van het begrip verzoening naast barmhartigheid en gerechtigheid. Ze hebben – in het bijzonder in het laatste handboek – aandacht gevraagd voor het relatief nieuwe, maar urgente diaconale thema duurzaamheid. Het belang van dit thema blijkt wel uit het feit dat het boek *Groene theologie* van Trees van Montfoort (2019) tot Theologisch Boek van het Jaar werd gekozen. Met hun handboeken hebben de auteurs onomstotelijk laten zien dat diaconale contexten en praktijken bronnen voor theologie zijn.

Het eigene van diaconaat

De nieuwe generatie van diaconale academici bouwt voort op deze inzichten van de handboeken, maar legt ook andere accenten. Een van de vragen die in een tijd van pioniersplekken en toenemende ontkerkelijkheid om aandacht vraagt, is die naar het eigene van diaconaat, zowel ten opzichte van kerkelijke praktijken als van overheidsdiensten. Zo ging Bert Roor in zijn proefschrift *Heilzame presentie* (2018) op zoek naar de vraag hoe de ervaringen van diaconen en diaconale vrijwilligers bijdragen aan hun geloofsleven en hoe zij datgene wat zij in hun diaconale werk leren aan anderen overdragen. Ook de special van *Handelingen* ‘Geloven in diaconaat’ (2020), samengesteld door Meijers en Tromp, ging op zoek naar het eigene van diaconaat. Zij beschouwen diaconaat niet alleen als een praktijk, maar ook als een perspectief,

dat ‘de wereld om ons heen bezielt vanuit ervaringen van mensen in de marge met het oog op Gods vrede en gerechtigheid’ (p. 3).

Liturgie en diaconaat

Deze tendens om diaconaat voluit theologisch te definiëren gaat gepaard met nieuwe aandacht voor de nauwe band van diaconie met liturgie, met name met het avondmaal of de eucharistie. Gerard Rouwhorst en Louis van Tongeren redigeerden in 2019 de bundel *Vieren en delen*, waarin de relatie tussen liturgie en diaconaat vanuit verschillende perspectieven wordt belicht. Zo schreef Anje de Heer een bijdrage over diaconale aspecten van liturgie en liturgische muziek en bespraken Jonathan Pater en Guus Timmerman *De tafel van de Heer* vanuit diaconaal perspectief. Ondergetekende publiceerde onder meer in het internationale tijdschrift *Diaconia* artikelen over de relatie tussen avondmaal en diaconaat, waarin ze de maaltijd als een grondvorm van diaconaat beschreef, die kerk en wereld bijeenhoudt. In de bundel *Rond de tafel* (Klomp, Smit & Speckmann 2018) komen eveneens verschillende diaconale aspecten van eucharistie en avondmaal aan bod, al werden ze daar nog niet expliciet vanuit de diaconiewetenschap bereflecteerd.

Maaltijden

Deze aandacht voor theologische en liturgische verbindingen in diaconaat kan de indruk wekken dat er sprake is van een ‘verkerkelijkking’ van de diaconiewetenschap. Hoewel diaconaat uitdrukkelijk als een dimensie van kerk-zijn wordt omschreven, blijft het diaconale werkveld uitdrukkelijk de gehele wereld omvatten. Juist

< René Rosmolen, *Tafel van delen*

de aandacht voor het belang van maaltijden vanuit een eucharistische visie op diaconaat vraagt om betrokkenheid bij urgente heden-daagse vraagstukken.

Een voorbeeld hiervan is het onderzoek dat de PThU uitvoerde in opdracht van Haella Stichting en Stichting RCOAK naar een maaltijdproject van internationale kerken en de Lutherse Diaconie in Amsterdam Zuidoost. Als gevolg van de Covid-19-maatregelen besloten de initiatiefnemers om te schakelen naar het bezorgen van maaltijden. Het onderzoek liet zien dat het aanbieden van deze noodhulp structurele nood en onrecht onthulde. Ook kwam er een spanning aan het licht tussen de intentie van fondsen om voor beperkte tijd noodsteun te verlenen en het verlangen van de betrokkenen om langdurig steun te bieden, omdat dit de bedding vormt voor het aangaan van betekenisvolle relaties.

De aandacht voor maaltijden beperkt zich niet tot het diaconale veld. De tijdschriften *TussenRuimte* en *Schrift* gaven beide in 2020 een themanummer uit over maaltijden. Ook internationaal groeit de aandacht voor thema's als voedsel, maaltijden en eucharistie. Twee voorbeelden: in het boek *Broken Bodies and Redemptive Tables*, waarin in 2020 opstellen van Zuid-Afrikaanse theologen uit Stellenbosch bijeengebracht werden, wordt de verbinding gelegd tussen de Tafel van de Heer en uiteenlopende thema's als landclaims, Ubuntu en theater. De Amerikaanse rooms-katholieke theoloog en ecooloog Norman Wirzba oogstte veel lof met zijn boek *Food and Faith. A Theology of Eating* (tweede, herziene editie 2019).

De aandacht voor de betekenis van maaltij-

den richt zich vaak op de tafelgemeenschap en een in diaconaal Europa sterk opkomende term als convivialiteit, maar laat zich ook verbinden met thema's als honger, uitsluiting en ongelijkheid, stedelijke vraagstukken rond woningnood en gentrificatie, voedselkwaliteit, biodiversiteit en klimaatvraagstukken.

Vreemd en thuis

Een van de belangrijkste diaconale gebeurtenissen van de afgelopen vijf jaar is ongetwijfeld het kerkasiel in de Bethelkapel in Den Haag, waar van oktober 2018 tot januari 2019 een met uitzetting bedreigde familie door middel van een non-stop viering bescherming geboden werd. Hoewel de reflectie over de betekenis van deze gebeurtenissen nog in volle gang is (enkele publicaties zijn in voorbereiding), kan wel gezegd worden dat dit kerkasiel het diaconaat voor veel mensen in kerk en samenleving zichtbaar gemaakt heeft gemaakt. Rond de duizend voorgangers uit de hele breedte van de kerk namen deel aan het kerkasiel en gaven op die manier de betrokkenheid van kerken bij vluchtelingen en ongedocumenteerde vreemdelingen vorm. Hier werd door velen de kern van kerk-zijn ervaren, aldus het door de organisatie uitgegeven boek *Dat wonderlijke kerkasiel* (2020). De vraag naar het eigene van het diaconaat werd hier beantwoord door een liturgische en politieke betrokkenheid bij een zeer kwetsbare groep in onze samenleving.

Dat migratie en de bijbehorende vragen rond vreemd-zijn en thuis-zijn, in- en uitsluiting, en racisme en slavernij de komende jaren een belangrijk thema zal blijven, bleek ook uit het project en het gelijknamige boek *Zeven wegen*

(2021), dat gewijd is aan de zeven werken van barmhartigheid. Het nog lopende project startte met een symposium over het vierde werk: 'de vreemdelingen ontvangen'. De Raad van Kerken en diverse diaconale organisaties, in het bijzonder Stek, dat het kerkasiel coördineerde, geven de komende tijd aandacht aan dit onderwerp.

Hoewel laatstgenoemde publicaties en activiteiten niet afkomstig zijn uit de academische wereld – al namen er academici aan deel – vermeld ik ze wel, omdat ze onderstrepen dat diaconiewetenschap niet kan bestaan zonder betrokkenheid op diaconale praktijken; zij vormen de bronnen voor iedere diaconale theologie, zoals de handboeken al stelden. Het thema migratie maakt bovendien duidelijk dat diaconiewetenschap in haar kern een interdisciplinaire wetenschap is, die zich niet kan ontwikkelen zonder samenwerking met theologische en niet-theologische disciplines als missiologie, crossculturele theologie, sociologie, enzovoort.

Inclusie

De coronacrisis was aanleiding voor de PThU om een onderzoek te doen naar diaconaal werk tijdens twee lockdown-periodes. De twee rapporten die hierover in 2021 zijn uitgebracht (Tromp & Meijers 2021), zorgden niet alleen voor een hernieuwde discussie over de relatie tussen diaconale organisaties en plaatselijke diaconieën, maar toonden ook dat in crisissituaties structurele uitsluiting zichtbaar wordt; kwetsbare groepen als ongedocumenteerden, arbeidsmigranten en sekswerkers werden het hardst getroffen. Om een sterke gezamenlijke lobby naar de overheid en de kerken te kunnen voeren, is er meer uitwisseling en samenwer-

king tussen diaconale organisaties nodig.

Thijs Tromp (2020) betoogde bij zijn inauguratie als hoogleraar dat de kerk, die zelf steeds meer in de marge van de samenleving terechtkomt, de marge juist moet omarmen en zich in dié marge moet begeven waar die mensen te vinden zijn die in onze samenleving gemarginaliseerd worden. Hij pleitte voor diaconaat als inclusieve praktijk, die een gespannen verhouding heeft met de 'participatiesamenleving', die wel samenzijn suggereert, maar die door de regels en de organisatie van het sociale werk steeds ook uitsluiting produceert. Volgens Tromp is het de opdracht van een diaconale kerk om diaconaat niet langer binnen een subject-object-relatie te verstaan, waarbij ontvangers van hulp afhankelijk zijn van gevers, maar om zich te voegen in marginale gemeenschappen en daar bij te dragen aan het ontstaan van plekken waar betekenisvolle ontmoetingen kunnen plaatsvinden. Aan zijn leerstoel is sinds 2021 de Onderzoeksplaats Sociale Inclusie en Levensbeschouwing van Mensen met een Verstandelijke Beperking verbonden, waarin Tromp samen met André Mulder de bijdrage van geloofsgemeenschappen aan sociale inclusie van mensen met een verstandelijke beperking onderzoekt (Mulder & Tromp 2021).

Voor de reflectie op subject-object-relaties in diaconaat is een kritische analyse van het verleden van groot belang. Ik noem twee waardevolle studies op dit terrein. George Hooijer onderzocht in zijn proefschrift *Geen beter renten* (VU 1919) in hoeverre het diaconale werk tussen 1600 en 1800 gestuurd werd door de belofte van hemelrente. Hij vat dergelijke beloftes op als een aansporing voor mensen om

te geven zoals ook vandaag degene die aan een goede-doelen-loterij geeft, kans heeft daarvoor iets terug te krijgen. Het tweede boek is *Paters van de sociale actie* (2019) van Erik Sengers, die als godsdienstsocioloog en kerkhistoricus aan de Universiteit van Tilburg de praktijk van *caritas* onderzoekt (het rooms-katholieke equivalent van wat protestanten doorgaans diaconaat noemen). Dit boek geeft een beeld van de betrokkenheid van vier paters in de periode 1895-1940 aan de verbetering van de sociale omstandigheden in Nederland. Hun invloedrijke ideeën over de ordening van de economie in een tijd vol sociale spanningen onderstrepen het belang van aandacht van diaconaat voor de economische en sociale structuren van onze samenleving.

Nieuwe handboeken

Het ziet er niet naar uit dat er in Nederland nieuwe handboeken zullen verschijnen zoals die van het bovengenoemde oecumenische team. Het belang van deze handboeken voor academisch onderwijs is helaas beperkt gebleken, omdat dit steeds vaker Engelstalig is door deelname van internationale studenten. Daarom wil ik hier ten slotte wijzen op het verschijnen van twee Engelstalige diaconale handboeken.

Diaconiewetenschap is in de Scandinavische landen goed ontwikkeld, wat leidt tot een voortdurende stroom aan diaconale publicaties uit het Noorden. In 2019 verscheen *The Diaconal Church* onder redactie van Stephanie Dietrich en anderen. Net als haar vorige bundel uit 2014, *Diakonia as Christian Social Practice*, kan dit boek worden opgevat als een diaconaal handboek. *The Diaconal Church* richt zich op

vragen rond diaconaat en ecclesiologie en past daarmee in de West-Europese trend om vanwege de toenemende ontkerkelijking de vraag naar de verbinding van kerk en diaconaat op de agenda te zetten. Het artikel van de oecumenische diaconale theoloog Kjell Nordstokke (ook van VID University) zet met de veelzeggende titel *Diakonia as Mark of the Church* de toon in deze bundel, waar diaconaat als een onmisbaar deel van de identiteit van de kerk wordt opgevat.

Het nieuwste én meteen ook het dikste diaconale handboek is nog maar net verschenen: het *International Handbook on Ecumenical Diakonia* (2021). Deze ruim zevenhonderd pagina's tellende pil is opgebouwd in vier delen. Het eerste deel gaat over diaconale theologieën, het tweede beschrijft diaconale concepten en ontwikkelingen in de verschillende regio's van de wereld, het derde bevat trends en nieuwe thema's en het vierde gaat in op modellen en methoden om diaconale competenties op te bouwen. De lijst van auteurs is lang en bestrijkt alle continenten. De belangrijkste principes van de redactie waren intercontextuele diversiteit, inclusiviteit met betrekking tot de terminologie en denominationale openheid. Deze uitgangspunten hebben een boek opgeleverd dat een *Fundgrube* is voor diaconale concepten, theorieën en praktijken. De grote diversiteit in dit handboek maakt in één opslag duidelijk hoe moeilijk het is om het vakgebied diaconaat af te bakenen. Het verbindt het hart van de kerk met de einden der aarde en moet daarom niet zozeer als een specifieke praktijk worden verstaan, maar veeleer als een benadering van en een perspectief op kerk en wereld.

Literatuur

- Ampony, G., e.a. (ed.) (2021). *International Handbook on Ecumenical Diakonia. Contextual Theologies and Practices of Diakonia and Christian Social Services – Resources for Study and Intercultural Learning*. Oxford: Regnum Handbooks.
- Crijns, H., e.a. (red.) (2018). *Diaconaal doen doordacht. Handboek Diaconiewetenschap*. Utrecht: Kok.
- Dietrich, S., e.a. (ed.) (2019). *The Diaconal Church*. Oxford: Regnum Books (Studies in Mission).
- Hooijer, G. (2019). '... Geen beter renten'. Een studie naar de functie van het begrip hemelrente in opschriften in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden tussen 1600 en 1800. Groningen: Netzdruk.
- Hoogenkamp, R. & Wattel, R. (2021). *Zeven wegen. De kunst van barmhartigheid*. Culemborg: De Roos van Culemborg/Buijten & Schipperheijn.
- Klomp, M., Smit, P.-B. & Speckmann, I. (red.) (2018). *Rond de tafel. Maaltijd vieren in liturgische contexten*. Abdij van Berne: Berne Media.
- Meiden, W. van der & Stegeman, D. (red.) (2020). *Dat wonderlijke kerkasiel. De non-stop viering in de Haagse Bethelkapel*. Middelburg: Skandalon.
- Meijers, E. & Tromp, Th. (red.) (2020). *Geloven in diaconaat*, special *Handelingen* 47, 2.
- Meijers, E. (2019). Come and Eat: Table Fellowship as a Fundamental Form of Diakonia. *Diakonia. Journal for the Study of Christian Social Practice*, Vol. 10, 1, 85-111. <https://doi.org/10.13109/diac.2019.10.1.85>
- Montfoort, T. van (2019). *Groene theologie*. Middelburg: Skandalon.
- Mulder, A. & Tromp, Th. (2021). Geloofsgemeenschappen en sociale inclusie van mensen met een verstandelijke beperking. *Handelingen* 48, 1 (2021) pp. 65-73.
- Roor, B. (2018). *Heilzame presentie. Diaconale betrokkenheid als leeromgeving voor protestantse kerken*. Utrecht: Boekencentrum Academic.
- Rouwhorst, G. & Tongeren, L. van (red.) (2019). *Vieren en delen. De verhouding tussen liturgie en diaconie*. Abdij van Berne: Berne Media.
- Sengers, E. (2019). *Paters van de sociale actie. De Abdij van Berne en de sociale kwestie 1895-1940*. Abdij van Berne: Berne Media.
- Tromp, Th. (2020). *Kerk in de marge. Het diaconaat als inclusieve praktijk*. Inaugurele rede bij aanvaarding van de leerstoel diaconaat aan de PThU. <https://www.pthu.nl/media/downloads/oratie-thijs-tromp-uitgesproken-versie.pdf>
- Vosloo, R., Mahokoto S. & Havenga, M.J. (ed.) (2020). *Broken Bodies and Redemptive Tables. The Lord's Supper and its theological, historical and socio-political dimensions*. Wellington: Biblecor.
- Wirzbah, N. (2019). *Food and Faith. A Theology of Eating*. Cambridge University Press.

Onderzoeksrapporten

- Ham, K. van der & Hekman-Klapwijk, M. van (2021). *Food in Times of Crisis. A Practical Theological Study on Emergency Relief Provided by Churches in Amsterdam Zuid-Oost during the Covid-19 Pandemic*. <https://www.pthu.nl/media/downloads/pthu-research-report-food-in-times-of-crisis-final.pdf>
- Meijers, E. & Tromp, Th. (2020). *Diaconaal werk in de eerste vier maanden van de Coronacrisis*. <https://netwerkdak.nl/wp-content/uploads/2021/02/Diaconaal-werk-in-de-eerste-4-maanden-van-de-Coronacrisis.pdf>
- Meijers, E. & Tromp, Th. (2021). *Diaconaal werk tijdens de tweede Coronagolf*. <https://netwerkdak.nl/wp-content/uploads/2021/06/Diaconaal-werk-tijdens-de-tweede-Coronagolf.pdf>

Erica (dr. P.E.M.) Meijers is docent en onderzoeker Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit.
E.p.e.m.meijers@pthu.nl

Een nieuwe horizon voor *Handelingen*

Handelingen – tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap gaat het bereik vergroten. Een verandering die gepaard gaat met achteromkijken én een vooruitblik! Hans Schilderman, tien jaar hoofdredacteur van *Handelingen* en hoogleraar Empirische en praktische religiewetenschap aan de Radboud Universiteit, en Ciska Stark, ruim tien jaar redactielid van *Handelingen* en universitair hoofddocent Praktische theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit, in gesprek over tijdschrift en context.

Waar toe dient *Handelingen* in de bredere context van de theologie en religiewetenschap?

HANS: De doelstelling van *Handelingen* voert allereerst terug op de missie van *Praktische Theologie*, zoals de naam van het tijdschrift tot zo'n vijftien jaargangen terug luidde. We informeren onze lezers vanuit de praktische theologie en religiewetenschap over de voortgang in praktisch-theologisch en religiewetenschappelijk onderwijs en onderzoek.

Daarmee willen we de communicatie openhouden tussen de theologische en religie-

wetenschappelijke disciplines op de verschillende locaties in Nederland en Vlaanderen en tegelijkertijd pastores, geestelijk verzorgers, godsdienstleraren en andere professioneel geïnteresseerden betrekken bij onderwijs en onderzoek. Denk aan kennisvernieuwing van het vakgebied, het schetsen en becommentariëren van actuele ontwikkelingen in de samenleving, telkens wanneer geloof en kerk, zingeving en levensbeschouwing daaraan raken.

Voor alle verschillende opleidingen binnen de theologie – praktische theologie, pastoraaltheologie, praktische religiewetenschappen, allerlei ambts- of professionele opleidingen – hebben we een Nederlandstalig contactorgaan nodig waarin professionals contact kunnen houden met de opleidingen en met het onderzoek dat daarbinnen plaatsvindt. Dat is de traditionele insteek die nog steeds het belangrijkste motief is voor het uitbrengen van *Handelingen*. Daarnaast agenderen we ook steeds thema's die we belangrijk achten in het thematische deel van het tijdschrift.

CISKA: Ik denk inderdaad dat ons vakgebied, de praktische theologie, en daarmee het tijdschrift *Handelingen*, daar een heel eigen betekenis in

heeft: de werkelijkheid analyseren en duiden. Vooruitkijken en daar vervolgens niet te snel in mee te gaan.

Exemplarisch voor mij is het themanummer rondom #MeToo. Ik herinner me dat #MeToo aandacht begon te krijgen en dat we erover spraken dat we niet alleen (h)erkenning van de slachtoffers en problematiek wilden, maar ook aandacht wilden geven aan dynamieken en de behandeling van daders. Maar het nummer rolde er uiteindelijk uit als één groot pleidooi, één groot stemgeven aan slachtoffers en het (h)erkennen van onderdrukkende structuren en machtsmechanismen in samenleving en kerk. Dat heeft mij ook wel geleerd dat je soms niet te snel moet gaan of te snel moet zijn. Dat er tijd nodig is om dingen te gaan zien en om dingen te kunnen duiden. Dit nummer was niet agenda-zettend, want het thema lag al aan de oppervlakte in de samenleving, maar het sloot aan bij een maatschappelijke agenda en bediende de werkers in het veld.

Daarbij zie ik voor *Handelingen* ook een rol weggelegd in het onderwijs. Zowel om de jongere generatie theologen te betrekken bij het brede perspectief van het vakgebied, alsook

andersom: om onderzoek aan de mensen te presenteren op een manier die behapbaar is.

HANS: Aanhakend op wat je zei over het themanummer over #MeToo, zie ik voor *Handelingen* ook een hermeneutische taak. De hermeneutiek heeft niet alleen met schriftuitleg te maken, maar ook met een deskundigheidsblik kijken naar het hier en nu. *Handelingen* kijkt met de geesteswetenschappelijke bril van theologie en religiewetenschap. Ik zie geen andere bladen die dat werkelijk vanuit ons vakgebied doen.

CISKA: Dan moeten we niet alleen de stappen in de hermeneutische cirkel daadwerkelijk zetten, maar daarin de theologie creëren en vernieuwen. Deze ontwikkeling loopt natuurlijk al decennia, maar in de afgelopen tien jaar dat wij met deze ontwikkeling meelopen is het wel veel belangrijker geworden.

We waren al af van het idee dat praktische theologie een soort toegepaste ambtstheologie was en dat het zich uit in verschillende takken van sport die de pastor of geestelijk verzorger praktiseerde. Nu zijn we echt radicaal geleefde praktijken gaan zien als bron van theologie, niet alleen de theologische traditie of de Schriften of

de wetenschappelijke reflectie. In die hermeneutische spanning van het opnieuw interpreteren en vormgeven, kunnen traditie en de taal van de Schrift in gesprek worden gebracht met de werkelijkheid van beroepsbeoefenaars. Dat is wel echt iets nieuws. *Handelingen* heeft daarbij altijd alle subdisciplines van het vakgebied vertegenwoordigd.

Is het tijdschrift vandaag de dag nog wel nodig?

HANS: Absoluut. Als ik naar onszelf kijk als onderzoekers, docenten en mensen aan theologische faculteiten, dan valt mij op dat we juist vanwege de opsplitsingen in deelgebieden elkaar hooguit internationaal nog eens tegenkomen. *Handelingen* maakt het mogelijk dat we elkaar in de breedte van het vakgebied blijven tegenkomen en in gesprek blijven met de mensen die we opgeleid hebben. Het tijdschrift stelt ons ook in staat om dwarsverbanden met wetenschappelijke disciplines te leggen en zo van elkaar te leren. Deze breedte zien we ook terug in onze redactie. We blijven thema's aandragen en daardoor vitaliseren we ons eigen vakgebied.

CISKA: We bevinden ons hiermee wel in een spanningsveld. Het stelt namelijk vragen naar de grenzen van het vakgebied en van de theologie. Je ziet bijvoorbeeld dat ook binnen de systematische theologie de empirische

werkelijkheid een steeds belangrijker terrein van reflectie wordt. Aan de ene kant is het mooi dat de systematici zich ook met de praktijk gaan bezighouden. Aan de andere kant vraagt het van de praktische theologie om haar eigenheid te definiëren. En dat is nog niet zo makkelijk. De praktische theologie heeft altijd, per definitie zou je kunnen zeggen, een bepaalde mate van interdisciplinariteit, omdat andere wetenschappen nodig zijn. Dus het is nog niet zo makkelijk om de eigenheid van het vakgebied te positioneren.

HANS: Ik realiseer me heel goed dat vanuit het buitenperspectief vaak wordt gedacht: die praktische theologie of religiewetenschap is een verkapte vorm van toegepaste psychologie of sociologie waardoor we de identiteit van onze discipline en opleiding kwijt raken. Het vakgebied kent echter wel degelijk een eigen interne dynamiek, waarin theologie en religiewetenschap verschillende perspectieven bieden. Zo is duidelijk dat een theologie niet werkt die alleen maar extrapoleert vanuit Schrift en kerkgeschiedenis. Je hebt echt een empirische pool nodig waardoor je uitgangspunten en onderzoeksresultaten toetsbaar blijven en je met beide benen op de grond blijft staan. Dat geldt ook van de praktische kant van het vakgebied. De theologie krijgt relevantie en significantie van het hier en nu en van de problemen die mensen ervaren, die voor hen ook vaak de lens vormen om naar de Bijbel te grijpen of bij de theologie te rade te gaan. Juist die praktische kant – de context van het professionele werkveld – verandert ingrijpend en daarop moeten opleidingen aansluiten. Op allerlei manieren wordt deze praktijk door onderzoek in beeld

- *‘Een heel eigen betekenis: de werkelijkheid analyseren en duiden. Vooruitkijken en daar vervolgens niet te snel in mee te gaan.’*

gebracht. Het themanummer over *Collaborative Practical Theology* (*Handelingen* 2021/1) heeft hierbij stilgestaan. Dat heeft een mooie discussie opgeleverd over hoe je dan empirisch onderzoek moet doen: is dat een heel specifiek type onderzoek? Of staan er allerlei verschillende methoden open voor? Dat laatste zou ikzelf vinden.

CISKA: Wat mij altijd aangesproken heeft in de praktische theologie, is dat de empirie – vanuit de handelingswetenschap – meesprekt en rechtgedaan wordt. Maar dat er niet wordt teruggedeeind om een intentionele wetenschap te zijn. Er mag een doel zijn: verbetering van de praktijk, verandering, optimalisering van het rechte doen aan mensen, praktijken en beroepsbeoefenaars. Uiteindelijk is de bedoeling van God met deze wereld en de schepping dat deze mee mogen doen in het werk en in de wetenschap.

Maar dat moet je natuurlijk wel verantwoorden. Er is altijd ruimte voor normativiteit en tegelijkertijd is dat wetenschappelijk gezien een enorme uitdaging omdat het onduidelijk is waar die normativiteit vandaan komt. Vervolgens is de vraag hoe je kunt voorkomen dat je die normativiteit hetzij uitsluitend in de praktijk legt hetzij uitsluitend in de theologische traditie. Die uitdaging vraagt ook theologische doordenking. Dat vind ik het blijvend mooie van het vak.

HANS: Die normativiteit moet discursief ingebed zijn. Habermas is een moderne filosoof die het punt van die discursiviteit ontzettend heeft geagendeerd. Zijn studie over de impact van systeemdruk op onze leefwereld is actueler dan ooit en vergt een eigen opdracht van theologen

- *‘Het gesprek borgen tussen alle disciplines en dwarsverbanden te zien en aan te leggen.’*

en religiewetenschappers. Indertijd werd dat vertaald met: we doen onderzoek, maar telkens met als generiek doel de bevordering van religieuze communicatie.

CISKA: De Nijmeegse traditie zette alles in het kader van de religieuze communicatie. Aan de Vrije Universiteit ben ik gevormd met het adagium: alles ten dienste van subjectwording, subjectwording van de mens. En dat was dan niet alleen de theoloog, maar ook de gewone mens. Ik denk dat je ook daarin nu een enorme verschuiving ziet. Nu zien we veel meer dan vroeger, gedwongen ook door de nood van onze tijd, dat menswording niet alleen om de mens moet gaan, maar om onze hele aarde. Dat is een enorme verbreding van ons vak. Het heeft ook onze wijze van theologiseren beïnvloed.

Hoe zien we dat terug binnen *Handelingen*?

HANS: Binnen redactievergaderingen merk je dat er verschillen van inzicht kunnen zijn maar er is respect voor genreverschillen, bijvoorbeeld tussen confessionele oriëntatie, onderzoeksopvatting of praktijkoriëntatie. Dat vind ik een groot goed en de discussie daarover zie ik, behalve in onze redactie, op weinig andere plekken terug.

CISKA: Ik denk dat jij daar een grote rol in hebt gespeeld. Persoonlijk, omdat jij meer op harmonie gericht bent dan op conflict. Dat acht ik ook van belang, voor de theologie en voor ons allen, want er is al zoveel polarisatie. Het is heel mooi

als het lukt om van links tot rechts, met orthodoxie en meer liberaal christendom in gesprek te blijven. En dat lukt binnen *Handelingen* goed.

HANS: De grondslagendiscussie over ons vakgebied blijft daarom van belang. Die hoeft je natuurlijk niet altijd te voeren, maar je raakt er wel snel aan. Je moet de grondslagen uit bepaalde geloofsstromen, zoals subjectwording en solidariteit, zingeving en zinvinding, kritiek en troost, proberen te verbinden met paradigmatische uitgangspunten zoals ervaringstheologie, handelingswetenschap of een empirische oriëntatie.

Wat mij de laatste tijd erg opvalt, is dat er ontzettend veel maatschappelijke bewegingen zijn waarin het slachtofferschap hoog in het vaandel wordt gehesen: bij allerlei patiëntengroepen, bij de Black Lives Matter-beweging, bij misbruikaffaires, bij militairen die van missie terugkomen. Het is tegenwoordig erg belang-

rijk om je te affiliëren als slachtoffer: zowel in maatschappelijke zin als in persoonlijke zin. En ja, dat vind ik dan meteen weer zo'n prachtig christelijk thema. Als er één ding christelijk is, dan is het wel dat lijden en genade heel dicht op elkaar geplakt zitten. Dat is een motief om verder te doordenken en dat mij juist opvalt omdat ik theoloog ben.

CISKA: Omdat je praktisch theoloog bent, denk ik. Ik vind het mooi dat jij dus meteen, eigenlijk automatisch, de theologie daarin ziet.

HANS: Alle klassieke christelijke thema's zie je in seculiere varianten terugkomen. Dat zou ook weer een mooi nieuw themanummer zijn. Ik moest onlangs een studiedag begeleiden voor het landelijk beraad van studentenpastores, waar ook Arnon Grünberg een bijdrage leverde. Hij vertelde hoe ook zijn romans aan dergelijke thematiek raken: hoe mensen die slachtoffer worden daarin ook zin ervaren.

Binnen *Handelingen* voorkomen we dat we ons opsluiten in een wetenschappelijk reservaat. We beogen niet alleen interessant te zijn voor een wetenschappelijk publiek, maar ook de band te ontwikkelen met professionals in het veld die met religie en levensovertuigingen

- *'Kijken naar nieuwe manieren om de boodschap over te brengen ... Zo heeft het beeld in het tijdschrift allang een prominente plek.'*

werken. We proberen een begrippenkader te blijven hanteren, dat inzichtelijk blijft voor de studenten die we hebben opgeleid en die zich zowel in het maatschappelijk middenveld als in de wetenschappelijke wereld bewegen.

Handelingen gaat nu naar een andere, een universitaire uitgever. Welke impact heeft dat voor de toekomst van het tijdschrift en de missie ervan?

HANS: Ik zie geen reden waarom we niet aan onze missie vast kunnen houden. Het redactionele beleid wordt bij ons gelaten. Wel wordt er meer commitment gevraagd van auteurs en reviewers. De procedure van *peer review* zet hierbij de kwaliteitsnorm. Nu reviewen we vaak binnen onze eigen redactie, dat zal straks wellicht anders moeten; idealiter *blind review*.

CISKA: Daar snijd je wel een lastig punt aan. Het vakgebied van de theologie is in Nederland zo klein en overzichtelijk geworden dat we elkaar nagenoeg allemaal kennen. Dat is niet per se erg. Blind of niet, we moeten elkaar vooral de hand niet boven het hoofd houden. We moeten elkaar stimuleren tot betere prestaties. Dat is al lastig genoeg. We moeten genoeg mensen bereid vinden om zich in te zetten.

HANS: Het kan geen kwaad om over de landsgrenzen te kijken, dat kan net als binnen het Nederlands taalgebied naar onze Vlaamse collega's en lezers. Nu we meer digitaal werken en vergaderen, zijn afstanden minder een probleem dan voorheen. Een mogelijke stap zou vervolgens kunnen zijn om ook enkele Engelstalige artikelen toe te voegen.

CISKA: Maar hierin raak je ook weer wat kwijt. Een belangrijke focus van het tijdschrift is altijd

- *‘Onderzoek naar geleefd geloof, naar de werkelijkheid van de beroepsbeoefenaars zelf ... Daarmee hebben we iets unieks in handen.’*

geweest dat er niet alleen onderzoek wordt gedaan naar de werkelijkheid van het geleefd geloof, maar vooral ook naar de werkelijkheid van de beroepsbeoefenaars zelf, de collega als persoon en haar of zijn handelen en professionaliteit. Daarmee hebben we iets unieks in handen. Te meer omdat professionaliteit en professionele vorming in een snel veranderende samenleving belangrijk zijn. De professionals zien de wereld om hen heen ook veranderen. We zitten helemaal niet gek bij een wetenschappelijke uitgeverij als we hier wetenschappelijk op willen reflecteren.

HANS: We hebben daarom ook altijd artikelen geaccepteerd van mensen uit het veld zelf. Artikelen waarin observaties en reflecties naar voren komen. We hebben altijd beoogd variatie in onze artikelen te borgen en ons niet louter te richten op een wetenschappelijk publiek. De rubriek ‘Interview met een hoogleraar’ laat daarnaast ook zien dat het interessant is om reflecties van buiten het eigen vakgebied te krijgen op thematiek die wij belangrijk achten.

Handelingen wordt nu tevens een digitaal tijdschrift. Welke voordelen biedt dit? Welke nieuwe mogelijkheden zijn er om informatie over te brengen?

CISKA: We moeten inderdaad ook kijken naar nieuwe manieren om de boodschap over te brengen en niet alleen vasthouden aan de letter. Zo heeft het beeld in het tijdschrift allang een prominente plek, denk bijvoorbeeld aan de beeldmeditaties. Deze afbeeldingen spreken hun eigen taal. Wellicht is het ook mogelijk om meer met audio te gaan werken. Terwijl tien jaar geleden iedereen bij de radio en hoorspel een oubollig gevoel kreeg, zijn podcasts nu helemaal in. Er zijn intussen wellicht meer mensen die naar podcasts luisteren dan die wetenschappelijke artikelen lezen.

HANS: Ik luister zelf inderdaad graag naar podcasts, vooral omdat je op verloren momenten makkelijk erg goed geïnformeerd kunt raken. Op alle mogelijke terreinen lopen er veel specialisten rond; niet allemaal wetenschappers, maar wel goed geïnformeerde mensen die over een vak mooie dingen kunnen vertellen. Wellicht is het mogelijk om bijvoorbeeld de interviews als podcast naast de artikelen te lanceren voor *Handelingen*.

CISKA: Ik denk dat alle tegenstellingen rondom het binnen- én buitenperspectief iets is waar we overheen zijn. Het is een gedeelde aandacht voor de marge geworden. Wie bepaalt er nou wat theologie is en wat wetenschap is? Er ligt een soort gemeenschappelijk begrip, waarbinnen eigen accenten worden gelegd of met eigen lenzen wordt gekeken.

- ‘*Handelingen maakt het mogelijk dat we elkaar in de breedte van het vakgebied blijven tegenkomen.*’

HANS: Toch wordt er aan die tegenstelling nog belang gehecht, onder andere door Erik Borgman in dit nummer. In het tegenover elkaar stellen van theologie en (religie)wetenschap zit mijns inziens niet de toekomst. Ik zie ze als complementair ten opzichte van elkaar, en feitelijk zijn dergelijke verschillen nauwelijks meer waarneembaar.

CISKA: Je moet niet terugvallen in het isoleren van de conventionele en confessionele theologie. Dat is natuurlijk in het verleden ook al veel te veel gebeurd. Naast dit alles zie ik ook de voordelen van het digitaliseren van *Handelingen*. Als onze studenten en misschien ook wel de beroepsbeoefenaars iets willen weten, gaan ze naar Google Scholar en zoeken ze naar digitale artikelen die het liefst gratis toegankelijk zijn. Als een artikel niet op deze manier te vinden is, ben je niet meer in beeld.

HANS: Dat zou ik ook zeggen. Daarnaast kun je kanalen inbouwen als fora waarop mensen direct kunnen reageren op artikelen of contact op kunnen nemen. Dit moet allemaal natuurlijk nog goed ingericht worden. Voor *Handelingen* ligt er in ieder geval een nieuwe horizon en een mooie weg daar naartoe!

Dit tweegesprek is in een mooie gezamenlijke productie tot stand gekomen.

Francisca Folkertsma is redactiesecretaris van *Handelingen*; zij hield het interview. **Tom Lormans** is redactielid en interviewer; hij werkte het gesprek uit. **Marieke van der Giessen-van Velzen** is eindredacteur; zij organiseerde en redigeerde het interview. **René Rosmolen** is beeldredacteur en maakte de foto's. **Frank de Wit** is vormgever en verzorgde de opmaak.

ACTUEEL

Cursus- en trainingenaanbod KPV-Expertisecentrum

- **Basismethodiek geestelijke verzorging**

Theoretische en praktische verdieping van de basismethodiek zoals ontwikkeld door Job Smit in zijn proefschrift 'Antwoord geven op het leven zelf'. 11 februari 2022

- **Actieve gespreksvoering – een systeembenadering**

Uitgangspunt is de hulpverlenende dimensie van het pastoraat/geestelijke verzorging: de pastorant maakt deel uit van een systeem en de hulpvraag is alleen te bewerken wanneer die begrepen wordt in het geheel van dat systeem (Friedman).

9 bijeenkomsten april t/m december 2022

- **Liturgie en ritueel handelen**

Oefenen in het voorgaan in de liturgie (in een viering, aan het bed) in een instelling. Nieuwe vormen in pastorale context worden gezocht, uitgewisseld en geoefend, samen met verdieping in de literatuur. Docent: drs. Andries Govaart. 4 bijeenkomsten in juni 2022

www.radboudumc.nl/

cursussengeestelijkeverzorgingenpastoraat

8-10 juni 2022

Heil en het goede leven

Conferentie 'Visions of the Good Life: Salvation in the Twenty-First Century'

Deze conferentie wordt georganiseerd door het Center for Church and Mission in the West (CCMW). Hierin werken protestantse theologen uit diverse vakgebieden samen in onderzoek naar missie, kerkelijke praktijken en kerkordelijke aangelegenheden. Het hoofdthema van de conferentie is verbonden aan het onderzoeksprogramma van CCMW, 'Salvation in the Twenty-First Century'. Deze conferentie brengt diep-menselijke vragen in gesprek met de christelijke kijk op heil en bouwt voort op de veronderstelling dat visies op het goede leven (in al deze betekenissen) de huidige praktijken van zending, kerk en de staat blijven bezielen.

www.churchandmission.nl/conference-2022/

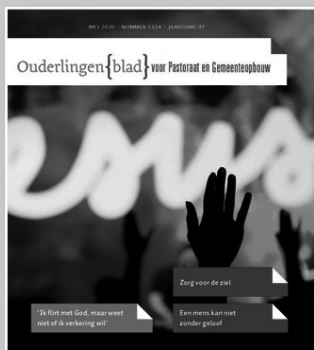
VOORUITBLIK

Per 1 januari 2022 stapt de redactie van *Handelingen* over van KokBoekencentrum Uitgevers naar Radboud University Press. *Handelingen* wordt hiermee een hybride uitgave: te lezen en in te zien zowel via 'open access' als 'print on demand'. We houden u als lezer en abonnee op de hoogte en de actuele ontwikkelingen volgt u ook natuurlijk op www.handelingen.com

Ouderlingen {blad}

voor Pastoraat en Gemeenteopbouw

Neem
nu een proef-
abonnement!

Ouderlingenblad informeert met 11 nummers per jaar over nieuwe vormen van kerkelijk werk en biedt bezinning op het luisteren, spreken en het zoeken naar levensoriëntatie in uiteenlopende situaties.

Ga voor een abonnement of informatie
naar: www.ouderlingenblad.nl

KokBoekencentrum
tijdschriften

Bent u nog geen abonnee van Woord en Dienst?

Neem nu een proefabonnement of geef het als origineel cadeau!

Woord & Dienst is actueel, informatief en opiniërend over kerk, geloof en samenleving. Een positief-kritisch podium voor veelkleurig protestants geloven.

Woord & Dienst biedt per jaar 11 nummers vol interviews en artikelen waarin een thema wordt uitgewerkt en actuele onderwerpen worden besproken.

Ga voor een abonnement of meer informatie naar
www.woordendienst.nl

3 nummers
€13,50

KokBoekencentrum
tijdschriften

Speciaal voor u geselecteerd

In dit indringende boek spreekt Halík niet alleen overtuigde christenen aan, maar ook atheïsten en mensen die op zoek zijn naar zingeving.

9789043536431 | € 22,50

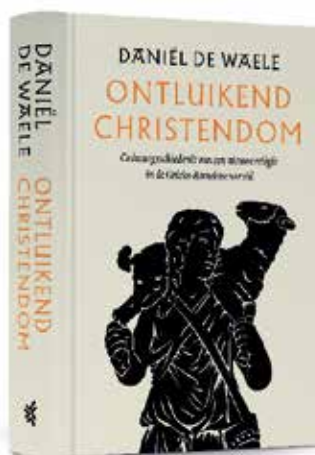
In deze boeiende cultuurgeschiedenis verdiept Catherine Wolff zich in de manier waarop mensen en culturen de hemel door de eeuwen heen hebben gekarakteriseerd.

9789043536592 | € 27,99

Een hoopgevend en prikkelend boek over de invloed van de jaren zestig op de kerk. Een tijd met grote veranderingen in de samenleving.

9789043537360 | € 20,00

Hoe leefden heidenen, joden en christenen van de eerste tot de vierde eeuw? Daniël De Waele laat zien hoe anders mensen toen tegen het leven aankeken.

9789043536615 | € 29,99

De
theologie
podcast

Dompel je
onder in de
wereld van
theologie

verkrijgbaar in de boekhandel en via
www.kokboekencentrum.nl

 KokBoekencentrum
UITGEVERS | UTRECHT